

Баҳасы 33 т.

„КАРАКАЛПАКСТАН“—1972

book@interpress.uz

Информационное Агентство "INTER-PRESS"

http://www.interpress.uz

№	Хувайдо девони	2005	Наименование	Библиотека	цена
883	Хувайдо девони	2005			1 05
884	Дневник для взрослых				1 05
885	Дневник для детских				3 27
886	Инвентарная книга				2
888	Каталожная картонка				3
889	Разделитель каталожный				4
890	Разделитель полочный				5
891	Срок возврата				6

86(кк)
с94

Қ. СУЛТАНОВ

Филология илимлериниң кандидаты

ЗАМАНЛАС ЖАНЫМ МЕНЕН...

BIZIMGE AL'INDI-2010

ОТЧЕНО

БИБЛ.
архив
Фонд
Инв. №

КАРАКАЛПАКСТАН БАСПАСЫ

НӨКИС—1972.

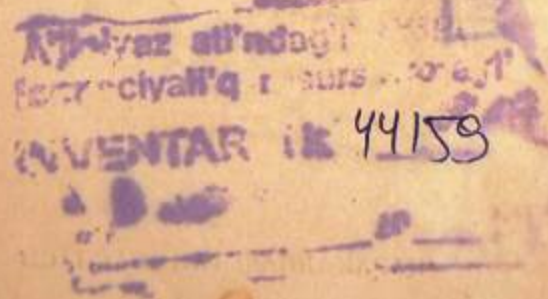
деги
бири.
лана-
ының
, сол
аныу
йлык
римиз
ардың
бас-
лист-
совет
атқан
ийхқа
Совет
иклер
ажла-
омму-
жаңа
Сол
ушын
ирий-
лады.
оның
истик
иялык
Жаңа
ийети
селеге

80155

83.3-2кк. 18635
86(кк) 80155
с94 Султанов К.
Заманлас жаным
менен. И. 33к.
19.4.83 447
с/к 83 №1066
377 15/IX-92
3794 17/10 942

18635

Тарас Григорьевич Шевченко атындағы қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институттың қарақалпақ әдебиаты бойынша белгілі мұғаллими, Филология ғылымдарының кандидаты Қалим Султановтың „Заманлас, жаным менен...“ атты мийнети оғанда бағалы кітап. Мұғаллимлерде, ұлыма интеллигентлер менен студентлерде бұл мийнеттен жақсы ләззет алады. Автор қарақалпақ совет әдебиатындағы соңғы жылларда дәретилген поэмалар туура-ы кең түрде сөз етеди хәм тийисли анализлер жасаған.

ЗАМАНЛАС, ЖАНЫМ МЕНЕН...

Заманлас образының жасалыуы ҳәзирги дәуірдеги совет әдебиатының ең негизги мәселелеринин бири. Көркем әдебиат—қахарман образын жасаудан басланады. Сонлықтан хәмме дәуірлерде қахарман образының жасалыуы, оның тәжирийбелерин улыұмаластырыу, сол қахарман аркалы жәмийетлик дәуірдин рауажланыу бағдарларын ашыу—әдебиаттаныу илиминин орайлық мәселеси болып келди. Социалистлик совет дәуиримиз уллы ислердин, уллы курылыслардын, үлкен ойлардын дәуири. Бул жәмийетлик рауажланыудың жаңа басқышы, социалистлик лагерьдин нығайыу, империалистлик системаның ыдырап барыуыраған дәуири, совет адамларының қахарманлыкларын жер жүзиңе таратқан дәуир. Партияның XXIII—XXIV съездлери тарийхқа коммунизмди курыушылар съезди болып кирди. Совет халқы съездлерди мийнетте үлкен көтериңкиликлер менен күтип алды. Совет халқы тарийхый рауажланыудың өзи көрсеткен ең тийкаргы уазыйпалары коммунизмдин материаллық-техникалық базасын дүзиу, жаңа адамларды тәрбиялау уазыйпасын белгиледи. Сол жаңа адамның өзи қандай, жаңа адам болыу ушын иелерди ислеу керек, оның ойлары, ислери, тәжирийбелери қандай?—деген бир неше сораулар тууылады. Сонлықтан жаңа адамды тәрбиялаудың жоллары, оның руухый мәдениятының жетилисиуи, коммунистлик ойларды хәм сезимлерди тәрбиялау—идеологиялық исимиздин тийкаргы максети болып қалды. Жаңа адамды тәрбиялауда қахарман образының әҳмийети оғада уллы. Соның ушын бул жумыс усы мәселеге қаратылған.

Қазіргі қарақалпақ поэмаларындағы қахарман образының жасалуы проблемасын шешіу үшін бизің алдымызда бір неше мәселелер турады. Оның ең бас-лыларынан: қахарман хэм оның дәуири, жаңа дәуирге байланыс-лы жаңа қахарманлардың әдебиятымызға ки-рип келиуи, олар турмысымыздағы қандай мәселени көтерип шыққан, поэмаларда қахарман образының жасалуы принциптери болып табылады. Булардың ишинен, ең биринши нәубетте, қахарман хэм оның дәуири мәселесин анықлап алыуға тууры келеди.

* * *

Қахарман хэм оның дәуири, жаңа қахарманлардың әдебиятымызға кирип келиуи, әдебий қахарман деген-нен нени түсинемиз? Бул сораулар хэммени ойланды-рады. Оны шешіудің үлкен практикалық әхмийети бар. Бириншиден, әдебий процесстің рауажланыуындағы жаңа тенденцияларды белгилеуге, екіншиден, қахарман образы қандай жағдайларда пайда бөлып атыр? деген сауалларға жууап береді.

Әдебий творчестволық жумыслардың тийкаргы орайы—адам, сол адамның ақылы, ойларының рауаж-ланыуы, іслеген қахарманлықтары, жаңа өмирди ку-рыудағы ұазыйпасы, мақсетине қаратылған болады. Коммунистлик жәмийетти курыудың хәзирги дәуири адамның кеуилинде, оның күнделикли іслеринде бурын көрилмеген кең мүмкиншиликлерди ашып бермекте. Бул мүмкиншиликлер хәзирги дәуир адамының гәбият сырларын билиу ушын алып баратырған гүреслери адамның адамға болған гуманистлик қатнастары, пара-хат—татыу түрде жүргизилип атырған гүреслер менен белгиленеди. Сонлықтан адамның хәр бир адымы жаңа қахарманлық іслер, жаңа гуманистлик сезимлер, ке-лешек ҳақкында еркин жүргизилген мақсетлер менен толы. Адам өзиниң өмиринде кишкене-ылашықлардан, жүз этажлап жайларды салыуға шекем, кишкене бел-гилерден, мәңгилик ядгар болып қалған гүмбезлерди салыуға, кишкене көриктен металлургия заводларына, шақмақтың отынан электр нурларын алыуға, жұлдыз-лар ҳақкында қыяллаудан хәзирги космослық корабль-ди ушырыуға шекемги, әййемги мифологиялық кар-тиналардан Третьяков галереясына шекем, ең негиз-

гиси—адамның жасауы ушын ең қолайлы, ең бахытлы коммунистлик жәмийетти курыуға шекемги дәуир-диң дәретиушиси болып келди. Усы тарийхый жолда адамлар өзиниң қахарманлық іслерин, уқыбын халық-тың ийгиликли ясине жумсап, мәңгилик умытылмай-туғын дәрежеге көгерилди. Халық тек материаллык-техникалық байлықларды өндирип қоймастан, ал өзи-ниң ишинен жаңа дәуирдиң мазмунына сәйкес жаңа қахарманларды да жетистирип шығарады. Себеби ха-лық тарийхы—қахарманлық іслердиң тарийхы. Хәзирги дәуирдеги космослық кеңликти өзлестириу ушын қахарманлық көрсетип атырған космонавтарды, өнди-ристиң алдыңғы участкасынан арттағы участкасына өтип, оны алдыңғылар қатарына жеткеріу ушын гүресип атырғанлар—халқымыздың өзи тәрбиялап жетистирген хәзирги дәуирдиң қахарманлары—бизің заманласлары-мыз. Бундай қахарманлар—көп миллионлаған санға ийе. Хәр бир кәрханада, өндиристе, илим тарауында, ауыл-хожалығында көптеп жаңа қахарманлар ушырасады.

Октябрь революциясынан кейинги дәуир халқымыз-дың граждандық урыс, елимизди индустриализациялау, коллективлестириу, бес жыллықлар, уатандарлық урыс хэм оннан сонғы дәуир—усы жыллардың ишинде көп ғана жаңа адамлар пайда болды. Булар көркем әдебият-тан өз уақтында орын алды. Әдебиятымыздың хәзирге шекемги тарийхы—халық турмысы менен байланыс-лы болған әдебий образлардың тарийхы. Советлик турмыс ҳақыйқатлығы әдебиятымыз тарийхына жеке,—шыған-нан шыққан қахарманларды емес, ал күнделикли тур-мыс пенен байланыс-лы болған қахарманларды группасы менен, үлкен коллектив қахарманларды алып келди. Коммунистлик жәмийеттиң артықмашлығы соннан иба-рат әсирлер бойына бууылып келген күшлерге кең жоллар ашып берди. Коммунистлик жәмийет адам менен табият, адам менен адамлар арасындағы қайшы-лықларды түпкиликли шешіудің¹ шараятына айланды.

Теориялық әдебиятларда қахарман образы деген-нен белгили сиясий-жәмийетлик дәуирдиң әхмийетли мәселесин ортаға қойған, халықтың мәнин корғаған,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Об искусстве, т. I, изд. Искусство, 1957, стр. 241.

эдебий образ дәрежесине көтерилген адамлар түсиниле береді. Көркем шығармада пайда болған эдебий қахарманлар ҳақында Аристотельден бастап, ҳазирги дәуирдеги эдебиетшылардың айтқан көп-көп пикирлери бар, бирақ бизди қахарман образына қайсы дәуирде қандай анықлама берилип қиятырғаны қызықтырмайды. Оның тарихы пүткиллей басқаша, ал қахарман образының ҳазирги жасалуы қызықтырады. Ең ахырында қахарман образының белгилі мәсетке ийе болатуғыны улыұмаластырылған, индивидуаль характериниң жаратылыуы менен айрылып тұрады. Бул принциплердин хәммеси де дурыс. Себеби қахарман образы халық ушын әҳмийетли болған мәселени ортаға қойып, халық мәпин қорғамаса, тарихый жақтан конкрет шәртлиги сақланбаса, ол қахарманның образы болыу мүмкиншиликсине ийе бола алмайды.

Көркем эдебиетта қахарман образын жасаудың тәжирийбелери бар, олар неше жыллар дауамында қәлип-лескен, бул қәлип-лескен эдебий тәжирибелер искусство хәм эдебиеттың тийкарғы теориясына айланған, солардың ең баслы тәжирийбелериниң бири заманлас образын жасауда турмыс ҳақыйқатлығын типлестирюге, яғни қахарман образы менен турмыс ҳақыйқатлығының мазмунындағы бирликти сақлау принципи арқалы улыұмаластырылады. Буннан ҳәр қандай улыұмаластырылған турмыс ҳақыйқатлығынан қахарман образын жасай берсе болады деген мәни келип шықпайды. Қахарман образын жасаудың тәжирийбеси халық турмысының рауажланыуындағы баслы бағдарлар менен халық турмысында пайда болып атырған жаңалықлар менен, жаңа дәуир менен тиккелей байланысly жүзеге келеди. „Ол өз дәуириниң алдыңғы марксизм-ленинизм идеясынан рухланған адам, тарихты дәретиуши—өмирдин ҳақыйқат қахарманы¹ болып табылады. Өмиримизде жасап атырған усындай қахарманлар эдебиетимыздың да негизги қахарманы болады.

Эдебий процессте көп уақытқа шекем бир неше адамлардың жыйындысынан қахарман образы жасалады деген концепциялар болып келди. Эдебий процесстин практикасы соны көрсетеди, бир неше адамлардың сыпатлы белгилерин улыұмаластырыу ғана емес,

ал тарихта болған, болып атырған, болажақ адамлардың да образы көркем шығармада сүүретлене береді. Ҳазирги дәуирдеги совет эдебиетының рауажланыуы, бүгинги күнимиз хәм келешегимиз ушын актив жәрдем беріуши адамларды тәрбиялауға қаратылған. Сонлықтан көркем шығармадағы ҳәр қандай эдебий қахарман шайырдың фантазиясы арқалы дөреген улыұмаластырылған эдебий қахарман образы болады.

Заманлас образын жасаудың екінши тәжирийбеси—көркем шығармада—сүүретленген қахарман менен күнделикли турмысымызда ушырасып атырған заманласларымыздың өз-ара қатнасы ҳақындағы мәселе турады. Дурысында, эдебий қахарман менен оның прототипи арасында қандай байланыс бар?

Прототип қахарманның өзи ме? Базыбир адамлар көркем шығармадағы эдебий образды турмыстағы көрген, ямаса ҳақыйқат тарихый адамды соның өзи деп қарайды. Бул пикирди толығы менен макул деп болмайды. Себеби, қахарман—көркем эдебиеттың спецификалық өзгешелиги. Сонлықтан қахарман образын жасаудың екінши шәрти—турмыс ҳақыйқатлығынан поэтик образ дәретиу законына бойсынады. Дурыс, эдебий образдың тарихый жақтан конкрет болыуы, белгилі дәуирдин турмысынан сүүрегленіуи—көркем эдебиеттың негизги белгилеринен бири. Бирақ қандай қахарман образы дәресе де, ол турмыстағы прототипине тек шәртли түрде ғана сәйкес келеди. Сонлықтан эдебий қахарман образының дәретилиуиндеги шәртликке айрықша итибар беріу керек. Көркем эдебиеттың законлары да—халық турмысының рауажланыу законларына сүйенеди. Сүүретленген турмыс ҳақыйқатлығы менен халық турмыс ҳақындағы бизиң түсиниклеримиздин сәйкес келиуи—реализмниң ең жоқарғы басқышы болады. Реалистлик эдебиеттың тарихы усыны көрсетеди. К. Федин өзиниң эдебиет хәм искусство ҳақындағы мақалалар топламында „Егер искусство шәртлиликтен айрылса, ол өзиниң өмир сүриуин жоғалтады¹, деп жазады. Демек, қахарман образын оның прототипине теңлеп қойыу—шығармада натура-

¹ К. Федин. Писатель, Искусство, Время. изд. Советский писатель. М. 1959, 372 стр.

¹ Газета „Правда“ 17 января, 1965 г. 17—169 стр.

листлик усылдың өріс алыуы менен бірге, қахарман образының жасалуы жағдайындағы спецификалық өзгешеліктен айырады. М. Г. Горькийдің әдебиеттағы типтің қалай дөретілетуғынлығы жөніндегі пикирінің мазмұны ұсындай.

Қахарман образын жасаудың тәжірибелерінен биірі—бул көркем әдебиеттің реалисттик методында болып табылады. Қахарман образын дүзіуде шайырдың турмыс ҳақыйқатлығын ұлыұмаластырыуы, қахарман образы менен оның прототиіп арасындағы байланысларды анықлауы жеткиликсіз, сол қахарман образын дүзіу үшін қандай әстетикалық принциптерди қолланды, турмыс ҳақыйқатлығын типлестіріудің қандай усылларына сүйенди—мине усыған байланыслы. Шайыр турмыс ҳақыйқатлығын қалай болса солай жазып қойған ба, ямаса оннан адамлардың турмысы үшін әҳмийетли жуұмақ шығарған ба? Қахарман образын жасау дегеннің өзі белгилі дәрежедегі турмыс ҳақыйқатлығының тастыйықланыуы, жана адамның типін ашыу деген сөз. Усы жаңа адамның типін жасауда шайыр көрген адамларын, ҳәдийселерін жаза берсе, оның қахарман образы деп көрсеткени адамлардың турмысы менен байланыссыз қахарман болып қалады. Буның өзі реализмнен шетлеуді көрсетеди. Қахарман образы турмыста әҳмийетли болған мәселени ортаға қояды, толқынландырған сөраўларына жууап береді, өмірге актив кағнас жасауға алып келеді.

Қахарман образын дүзіудің тәжірибелерінен биірі—сол қахарманның ишкі кеширмелерін сүүретлеуға қаратылады. Оның индивидуаль характерисиз қахарман образын түсиніу мүмкин емес. Индивидуаль характердин жасалуы—социалисттик реализм методының сыпатлы белгилерінен биірі. Характер қахарман образын жасаудың бир тәжірибеси болып қалмастан, оның турмыс пенен байланысын, миллий өзгешеликті көрсетіуші белгі болады. Сонлықтан кейінгі жыллардағы әдебий процессте характердин ашылуына айрықша әҳмийет бериледи. Типик характер—көркем шығарманың ең негізгі шәртлерінің биірі деп қаралады. Оның мәнісі де бар. Себебі индивидуаль характер—шайырға үлкен творчестволық ұазыйпа жүклейди. Турмыс ҳақыйқатлығын характердин логикасына

байланыслы пайдаланыуды талап етеди. Шығармада сүүретленген турмыс ҳақыйқатлығынан келип шығып, оның ең негізгісін таңлап ала билиуға, оны дурыс сүүретлеуға бағдар береді. Жуумақлап айтқанда, қахарман образын жасаудың тәжірибелери қысқаша ұсындай.

Қахарман ҳаққында көп-көп дискуссиялар болды. Әсіресе, 1959—жылы „Вопросы литературы“ журналындағы „көп түрлилик“ ҳаққындағы дискуссияны айрықша белгилеп өтиуға түуры келеди. Ол дәуір ҳәм қахарман арасындағы байланысқа қурылды. Әдебий процессте жаңа көзқарасларды ашыуға себепши болды. Дискуссияның жуұмағы соны көрсетти, ҳәр бир адам көркем шығарманың қахарманы бола алады. Ҳәзиргі дәуірдегі ҳәр бир адамның руұхый мәдениеті бай. Әдебий қахарман образы идеал қахарман да емес, өзінің әтирапынан шыға алмайтуғын, кишкене, жай қахарман да емес, ол жәмийетлик раўажланыудың негізгі тенденцияларын ашып берип атырған раўажланыудың келешегін көрсетіуші, миллионлаған адамларды толқынландырып жүрген сөраўларға жууап беріуші адам. ... „Қахарман—бул адамзат жәмийетінің мәні үшін, шешиуші моментте не іслеу керек болса, соны іслеітуғын адам“—дейди Ю. Фучик.

Партияның XXII съезди тәрәпинен қабыл етилген Програмада: „Әдебиет пенен искусствоны раўажландырудағы бас жол—халықтың турмысы менен байланысты бекемлеу, социалисттик ҳақыйқатлықтың байлықларын және көп тараўлы түрлерін дурыс және жоқары көркемдилік пенен сүүретлеп көрсетіу, жаңа ҳақыйқат коммунисттик нәрселерди рухланыушылық пенен айқын түрде көрсетіп беріу, жәмийеттің алға қарай илгерилеуіне қарсылық етеуғын нәрселердің барлығын әшкаралау“—деп белгиледи. Совет әдебиетінің соңғы жыллардағы тәжірибеси социалисттик турмыс ҳақыйқатлығының барлық тәрәпин сүүретлеуға, адамлардың мәдениеті ҳәм руұхый байлықларын кең көлемдегі шығармаларда ашып беріуға садық екенлігін көрсетти. Елимизде жасаушы барлық миллетлердің әдебиетінің ҳәзиргі дәуірдегі раўажланыуын бир-биринен бөліп алып қарау мүмкин емес. Социалисттик турмыс ҳақыйқатлығы М. Горький баслаған жазыушылардың эстафетасын пайда етті. Ҳәзиргі

дәуір совет халықтары әдебиатының толқын менен рауажланыуы—коммунистлик жәмийетти дүзиу ушын болған гүрестей басланады. Ол әдебиатымыз алдына жаңадан-жаңа уазыйпаларды келтирип шығармақта. Бул уазыйпалардың ең баслысы нелерден ибарат? 1964-жылы "Коммунист" журналының № 10 санын да жәрияланған "Қахарманлық дәуірдің искусствосы" деген мақалада: "Совет искусствосының хәзирги этабындағы баслы нәрсе—турмысты кең көлемде камтыу, оның терең ағысларын¹" — сүүретлеу деп белгиледи. Бул уазыйпаның орынланыуында әдебий творчестволық күш пенен бир қатарда, әдебий жанрлардыңда үлкен әхмийети бар. Сонлықтан усы жерде қарақалпақ поэзиясының рауажланыуында үлкен салмаққа ийе болған поэма жанрының базыбир спецификалық өзгешеліктері хакқындағы мәселени анықлап алыуға тууры келеди.

Поэма — лироэпикалық жанр. Оның қарақалпақ, сондай-ақ басқа тууысқан халықтар әдебиатында көп жыллық тәжірибеси бар. Поэма жанр болып қарақалпақ әдебиатында Октябрь революциясына шекемги дәуірде қәлиплескен. Поэмалардың рауажланыуы оның ең қолайлы жағдайы Октябрь революциясынан соңғы дәуірге тууры келеди.

Теориялық әдебиатларда поэманы "қосық пенен жазылған гүрриң яки повесть"² деп атай береді. Бул, әлбетте, дурыс. Бирақ хәр қандай повесть пенен гүрриң поэма бола бермейди. Әдебий процессте қәлиплескен хәр қандай жанрдың белгилери бар, булар бир-бирине усас болған менен, олардың айырмашылығы да бар. Сол айырмашылықтар олардың хәр бирин жанр сыпатында танытады. Егер олай болса, поэма жанры неге тийкарланып курылады?

Поэма ең алдын бурын турмыс ҳакыйкатлығын сүүретлеудің лирикалық хәм эпикалық негизине тийкарланып курылады. Бул оның лироэпик жанр екенлигин аңлатады. Лирикалық сүүретлеу менен эпикалық сүүретлеудің айырмашылығы— сол шығарманың көлеминен белгили болады. Халық турмысында гей-

пара хәдийселер бар, лирикалық сүүретлеуге қайым, гейпара хәдийселер эпикалық сүүретлеуге қайым. Уақыя өзине ылайықлы жанрды талап етеди. Бирақ лирикалық сүүретлеу дегенде поэзиядағы "күйдим—жандым" дегенди емес, хәзирги турмысымыздың ең әхмийетли мәселелери адам хәм оның тәғдири, қахарманлық ислерин сүүретлеу уазыйпасы турады. Лирикалық сүүретлеу поэзияның ең актив, көлеми киши, жанлы картиналар дәретиудің усылы. Т. Жумамуратовтың "Мойнақта" деген қосығы бар, бунда шайыр Мойнақ—тууып өскен мәканы екенлигин, жаңа турмыс, жаңа курылысы, Мойнақта қандай жаңалықтар болса, қосық хәммесин өзинің ишине алады. Былайынша айтқанда бир қосықтың ишине бир неше "тема" кири-тилген. Қосықтағы бундай көп темалылық оның эпикалық шығарма болыуының негизи бола алмайды. Қанша көлемли болыуына қарамастан, қосық болып қала береді. Егер қосықтың көлемине қарап жанр белгиленетуғын болса, қарақалпақ поэзиясының тарихында не бир қосықтар бар, хәммесинде поэма деп атауға тууры келер еди. Сонлықтан лирикалық хәм эпикалық сүүретлеудің айырмашылығы темаға қарап белгиленбейди, ал уақыяның ишки мазмунына қарап белгиленеди. Усы қосықта лирикалық сүүретлеудің үлгиси болатуғын бир момент бар.

Тилим жетпес айтқан менен биримлеп,
Толқын ҳаллас урған менен дириллеп,
Токталмайды пароход, мотор кәрүаны,
Ескен желге ерегискендей гүрилеп.

— Қай жақта?

Асау Әмиу айдынында, Мойнақта.
Қайсар мәртлер дауылына қарай ма?
Тасқын ғайрат бойсынбайды ырайға.

Илимий әдебиатларда лирикалық сүүретлеуді шайырдың белгили хәдийселерге қатнасы, көлеми хәр қандай жанрдан киши шығарма деп қарайды. Лирикалық сүүретлеудің өзине тән белгиси—хәдийсени шайыр кеуилиниң кеширмеси арқалы береді. Көлеми киши болыуына қарамастан, балықшылардың табият стихиясы менен гүресі, мийнет процесі, оның шайырма еткен тәсирлері хәм шайыр кеуилиндеги кеширимлер конкрет сүүретлеуін табады. Сүүретленген объект те,

¹ Журнал "Коммунист" 1964, № 10 стр. 27.

² Л. Тимофеев, Основы теории литературы, М.—1965, стр. 373.

оның образы да конкрет. Бундай лирикалық сүрет-
леуге поэма жанры да тийкарланады. Екіншіден, поэ-
ма турмыс қақықатлығын сүүретлеудің эпикалық
негизіне курылады. И. Юсуповтың „Жолдас муғал-
лим“ поэмасы бар. Поэманың кирисиуінде шайырдың
илім үйреткен устазына миннетдарлығы сүүретленеди.
Кейін жолда арбалы кетип баратырған екі адам менен
танымсыз. Бири—Ораз муғаллим, екіншиси—Қурбан.
Арбаны айдаушы Қурбанның сезімлерінде:

„Қанжар“ дейди оң қапталын сыйпалап,
Әлде кимди өлтирмекши қыйқалап,
„Токта“ делі өзін зорға жубатып,
Арт бетіне көз астынан бір қарап.
Қанхор ма, ким?

Буның өзі қандай жан?
Я биреу ме бахыт тепкен маңлайдан,
Әлде адам кешіп жаннан кек ушын,
Деп умтылған „кек жиберіп қоймайман“

Бул түн ишінде киятырған екі адам арасындағы
ұақыя. Бири хеш нәрседен кабарсыз, екіншиси оны
өлтирмекши... Сүүретленген деталь екі адам арасын-
дағы ұақыялардың жоқарғы моментлери. Шайыр бун-
нан кейін және айтып бермесе, кеуілимиз қарар тап-
пайды. Сүүретленген ұақыялардың ишки рауажла-
ныуы тағы да дауам еттириуді талап етеди. Поэма
жанрының эпикалық сүүретлеу ұсылына курылыуы-
ның мәніси усы жерде. Ұақыяны дауам еттиргенде
хәр қыйлы мазмундағы ұақыяларды қалай болса соләй
қосыу емес, сол хәдийсениң ишки рауажланыу дина-
микасын көрсететуғын, оның рауажланыуына себепши
болған моментлерди сүүретлеуден ибарат. Бул—сүү-
ретленген ұақыяның бир тутаслығы деген сөз. Эпи-
калық та соны аңлатады, ұақыяны бөліп таслауда
мүмкин емес, қысқартыуға да болмайды, толықтырыу
да қолайсыз. Поэзия тарийхындағы бундай сүүретлеу
эпикалықтың типине жатады. Жоқарыдағы айтылған
лардан сондай жууыма келип шығады, сүүретленген
ұақыялардың лирикалық хәм эпикалық негизге қуры-
лыуы—поэма жанрының тийкарғы белгилеринен бири.
1965-жылы „Литературная газета“ның июль, август
айларының санларында поэма жөнінде дискуссия болып
өтті. Онда поэманың негизги спецификалық белгилери

етип драматизмди алады. Сол дискуссияны баслаған
шайыр. А. Адалис сондай деп жазады: „Драматизмнің
түсирилиуі поэманың өмир сүриуін жоғалтады“ Бул
пикирлер И. Сельбинский, Н. Доризо тәрепинен ку-
ұатланды. Демек, поэма болыу ұшын турмыс қақы-
қатлығын сүүретлеудің драмалық моментлерине негиз-
лениуі керек. Биз бул жерде соны айрықша өтиуге
тийислимиз, себеби поэмада драмалық хәдийселер де
негиз болып жатыуы мүмкин, бирак поэманың лироэ-
пикалық жанр екенлигин бийкарлап болмайды. Поэ-
маның баска жанрлардан айырмашылығы—турмыс
қақықатлығын лирикалық хәм эпикалық сүүретлеу
ұсылына курылғанлығы менен айырылып турады.
Бул поэмада драматизм катнаспайды деген сөз емес,
драматизм катнасады, оның да поэма да белгили дәре-
жеде, әхмийети бар, бирак „драматизмсіз поэма бол-
майды“ деген тезис оның айрықшалығын белгилеуде
тийисли дәрежеде мүмкиншилик бере алмайды. Соның
менен бирликте, жанрдың эпикалықлығына зыян бериуі
де мүмкин. Драматизм—қахарман образын жасау ұшын
анау я мынау дәрежеде жәрдем бериуши образ жа-
саудың белгили принциби болып қалады.

Поэмадағы қахарманлар жана идеяларды алға қо-
шып, оны улыуа халықлық мәп тийкарында шешіп
бермекте. Оның мазмунының байлығы, тематикалық
диапазонының кеңлиги әдебияттың, соның ишінде,
поэманың рауажланғанын көрсетиуши белги болып та-
былады. Поэмалардың рауажланғанын көрсетиуши бел-
гилердің бири—әдебий образды дүзиудің принципле-
рінде хәм характеристикасында көринеди. Поэтик
образ турмыс қақықатлығына тийкарланып дүзилген
менен реалистлик образ дөретиле бермейди. Әдебий
шығарма қайсы дәуірде де турмыс қақықатлығына
тийкарланып жазылған. Турмыс қақықатлығына тий-
карланыу—әдебияттың негизги белгилеринің бири.
Сонлықтан Октябрь революциясына шекемги әдебияты-
мыздың хәммеси де турмыс қақықатлығын сүүретле-
ген, белгили сиясий-жәмийетлик дәуірдин сәулеси.
Бирак олардың хәммеси де реалистлик шығарма емес.
Реализм—жаңа дәуір, жоқары саналылық, образ жа-
саудың жаңа принциптери арқалы жүзеге келеди.

¹ „Литературная газета“. 1965—15-июля—№ 83 8349 7,(9).

Заманлас образы аркалы ашылған турмыс ҳақыйқатлыгының мазмунына қарап, поэмашылықтың қалай рауажланып баратырғанын билип алса болады. Себеби белгилі мақсетке қаратылған, тутас исленген, дәуір тәрепинен қойылған мәселени көтеріп шыққан қахарман образысыз поэманы түсиниү мүмкин емес. Поэма усы белгиси жағынан қосық хәм лирикадан айрылады. Қахарманлар ҳәр қыйлы болады, бирақ сүүретлениүи жағынан яки объектив яки лирик қахарман болыуы мүмкин. Елиуинши жыллардан кейинги каракалпак поэзиясындағы турмысқа жақынласыу тенденциясы қахарман образын жасау принциплерине де үлкен тәсир көрсетти. Поэзия тарийхында қахарман образ жасаудың көп принциплериниң бар екенин көремиз. Буған өтпестен бурын мына нәрсени аныклап алыуға тууры келеди. Хәзирги дәуірдеги әдебияттаныу илиминде қахарман образының дүзилиү принциплерине қаран методты аныклау көз-қараслары бар¹. Дурысында да, қахарман образын жасаудың принципери творчестволық метод пенен жақыннан байланыслы. Ол әдебий методтың қәлиплесиүине тәсир көрсетеди. Бирақ әдебий методты қахарман образының жасалуы принципери менен аныклау жеткиликсиз. Себеби метод—әдебий образды дәретиүдиң усылы болғанлықтан оған жаңа дәуір де, сиясий жәмийетлик мәселени ортаға қойыу да, өмирди көркемлик пенен таныу да есапка алынады. Әдебий методтың жүзеге келиүи жәмийетлик сиясий турмыстың рауажланыуы менен тиккелей байланыслы. Ол тарийхий рауажланыудың жемиси. Сонлықтан әдебий метод пенен қахарман образының принципери катар қойыу мүмкин емес. Қахарман образын дүзиүдиң принципери әдебий методты белгилеүдиң бир жәрдемши куралы болып табылады. Қахарман образын дүзиу турмыс ҳақыйқатлыгының реалъ көринисине тийкарланады, турмыстағы өзгерислерге бойсынады, жәмийетлик сананың рауажланыуынан ғәрезли болады.

Қаракалпак поэзиясы тарийхындағы заманлас образын дүзиүдиң принциплеринен бири—тәриплеу. Қосықты да, поэманы да каракалпак шайырлары тәриплеу

аркалы дәретеди. Октябрь революциясына шекемги, сондай-ақ кейинги жыллардағы шайырлардың шығармаларын анализлеп қарағанымызда, образ дәретиүдиң ең негизги принциплеринен бири—тәриплеу болған. Турмыстағы жаңа өзгерислерди сүүретлеуде де тәриплеуғе сүйенеди. Классикалық поэзияда қахарман образы тәриплеу аркалы жасалады. Мысалы каракалпак халқының фольклоры да қахарман образын тәриплеу аркалы дәретеди. Тәриплеудің ең тийкаргы белгилеринен бири—қахарман образының кең көлемдеги өмирин сүүретлеу менен байланыслы болып келеди.

Тәриплеудің каракалпак поэзиясында орнығып қалғанлығы сонша, поэзияға жаңа араласып келген ҳәр бир шайырдың творчестволық жолы образ жасаудың тәриплеу принципинен келип шығып, шығарма дәретеди. Бул өз нәубетинде, каракалпак поэзиясының тарийхында фольклорлық сүүретлеу усылының басым екенлигин көрсетиүши факт болып табылады.

Тәриплеу—каракалпак совет шайырларының шығармаларында баслы принциплерден бири. Ол жаңа сиясий-жәмийетлик турмыстың бағдарына қарап өзгериң, рауажланып, талантлы шайырлардың бул принципке қосқан жаңалықлары менен байып барады. Хәзирги дәуірдеги А. Дабылов хәм С. Нурымбетовлардың творчествосы буның мысалы болады. Поэзияда қахарман образын жасау жоқарыдағыдай фольклор менен классикалық поэзияның дәстүри негизинде пайда болды. Бирақ жаңа дәуірдің мазмунына байланыслы поэзияға жаңа талаптар қойылды. Жаңа дәуірдің әдебий образын жасау тәриплеу принципине сыймады. Жаңа дәуірге байланыслы жаңа сүүретлеу принципери жүзеге келди. Социалистлик дәуір—каракалпак поэзиясында психологиялық поэмалардың дәрәуине имканиятлар таярлады. Жигирмаланшы жыллардан баслап каракалпак поэзиясында социалистлик реализм метери қәлиплесе баслады. Ұатандарлық урыс хәм оннан кейинги дәуірде дәретилген психологиялық поэмаларда әдебий образды дәретиүдиң реалистлик методлары барған сайын тереңлести хәм жетилисти.

Социалистлик турмыс ҳақыйқатлығы әдебий жанрдың мазмунына бай материаллар берди. Поэтик образды жасаудың жаңа усыллары—қахарманның өмир жолына әҳмийет беріу тенденциясы күшей-

¹ Қараңыз: журн. „Вопросы литературы“ № 4 1960, 10 стр.

ди. Айырым кемшиликлери болууна карамастан А. Бегимовтың „Сапура“, М. Дәрибаевтың „Айпара“, А. Дабыловтың „Бахадыр“ поэмалары ҳазирги заман карақалпақ поэзиясының жетискенликлери болды. Олар биографиялык поэманың группасын пайда етеди. Карақалпақ поэмаларының мазмуну бойынша бөлиниўлери қысқаша усындай. Жәмийетшилигимиздиң алдыңғы қатарлы адамлары поэмалардың тийкарғы қаҳарманына айланды. Ҳазирги дәуирде заманлас образын дәретиўдеги кескин түс алып баратырған фольклорлық ҳәм реалистлик сүүретлеў усылларының принциплерин айрықша белгилеп өтиўге туўры келеди. Усыған байланыссы карақалпақ поэмаларының тийкарғы сыпатлы белгилери ашылады.

Қаҳарман образын жасаў бойынша карақалпақ поэмаларының өзгешелиги С. Нурымбетовтың „Қамары“, К. Досановтың „Шопан“, Т. Жумамуратовтың „Дослык“ поэмалары арқалы көринеди. Бул поэмалар 1954—1957-жыллары жазылған. Мазмуну ҳәр қыйлы болууына карамастан, жәмийетлик мәпти қорғаў, дослык идеяларын сүүретлейди. Аббаздың „Жолдаслар“ қосығынан „Бийбисәнем“ге шекем, „Көрип келдим“ қосығынан „Бахадыр“ дәстанына шекемги творчестволық жолын салыстырып карағанымызда, С. Нурымбетовтың „Даўыт көл“ қосығынан „Жалқаўларға“ шекем, „Перзентим“ қосығынан баслап „Бахтияр“, „Бердақ“, „Қамары“, „Зарымбеттиң ғабырысы“ поэмаларына шекемги жолы жоқарыдағы пикиримиздин дәлили. Оларда ҳәмме ўақыт бир ҳәдийсе менен екінши ҳәдийсе, өткендеги турмыс пенен жаңа турмыс салыстырылады, жананың артықмашлығы көрсетиледи. С. Нурымбетов елиўинши жыллардан кейинги дәуирде жазған „Қамары“ поэмасында жоқарыдағы көрсетилген образ жасаудын принципнен азда болса басқаша усыл таллаған.

„Қамары“—эпикалық поэма. Себеби Үсенди сүүретлеўде шайырдың „мени“ катнаспайды. Барлық ўақытта объектив қаҳарманлар арасындағы қатнастар, ҳәрекетлер сүүретленеди. Жолмурзаның „Гүрес“, „Гүресте жендик“, Мырзағалийдың „Айымжамал“, „Шегарада“, С. Нурымбетовтың „Бердақ“, „Зарымбеттиң ғабырысы“, „Қамары“ поэмаларында усындай белгилер бар, лирик қаҳарман араласа алмаған, ол талап та етилмейди, сонлықтан ондай поэмалар эпикалық поэмалар

бәлып табылады. Эпикалық поэмаларда дәстанлардағы сүүретлеў усыллары, образ дүзиўдиң принциплери айрықша белгилі болып турады. Бул белги халық шайырларының поэмасында ғана емес, ҳазирги жас шайырлардың поэзиясында да күшли.

Садықтың „Қамары“ поэмасындағы бир өзгешилик—карақалпақ поэмаларының елиўинши жыллардағы раўажланыўының бир сыпатлы белгиси болған мийнеткеш адамның кеўилиндеги өзгерислерди сүүретлеўге өткенін көремиз. Поэмадағы Үсеннің сыпатлы белгиси усындай. Шайыр қаҳарман образының өмир баянына қызықпайды, оның еки өмирин салыстырғанда жоқ, қаҳарман образын ҳәдден тыс арттырып сүүретленген де жоқ, жай мийнет адамының образын дәретиўди мақсет етип қояды. Үсен өз исиниң маманы, ол қойлардың қайсы ўақытта қозылайтуғынында биледи. Оның кеўилиндеги ҳәр қыйлы ойларды көрсетиў ушын шайыр қамары тери деталынан орынлы пайдаланады. Үсен оны әдеп қызының жағасына салып бергиси келеди. Көп адамлар Үсеннен ол терини сорап та келеди. Ҳәммесине де бермейди. Кейин оны Москвадағы Аўылхожалық көргизбесине алып барыўға уйғарады. Шайырдың қаҳарман образын дүзиўдеги принциплери де өзгерип отырады. Қосықларындағы айрым гиперболалар енди ҳәр бир қаҳарманға характеристика бериў менен алмасады.

Мысалы:

Кәсибинде ойлап табыс табыўы,
Жанындай сүйеди пухта бағууды,
Сонлықтан да өзи күткен қойлары,
Бәрхә семиз ҳеш билмеди арыўды.

Булардың кейнинен көпшилик қойларының егизден төл бергенлиги, оның тек шаруашылық ушын туўылған адам екенлиги тағы баска да усындай сыпатлы белгилер айғылады. Жәмийетлик мәпти қорғап, жеке мәптен жәмийетлик мәптиң артықмашлығы жөнинде поэмада дурыс бағдар бар.

Заманлас образын жасаў принциплериндеги және бир ҳәдийсе Т. Жумамуратовтың „Дослык“ поэмасы арқалы белгилі болады. Бул шығармада ўақыяның сүүретлениўине байланыссы. Шайыр бир ўақыяны сүүретлеп ақырына жеткизбестен, екінши ўақыяға өтеди,

мысалы бахытлы турмыс ҳақындағы лирикалық шегинислерди де сүүретлейди де, дәрриү 4—5 өликтин дарға асыулы турганын көрсетеди. Қахарман ҳәрекетиниң усындай алмасып жүриүинен поэманың көлеми үлкейген. Шығарма уатандарлық урыс жылларындағы уақыялардан алып жазылған. Аяп, Семен, Катя, Павел, Клара деген адамлар кәтнәстәрылаы. Поэмаға қатнасыушы усы қахарманлардың ҳәрекетлери немец фашистлерине ҳәм гейпара арамьздағы саткыншыларға қаратылған. Ең алдын бурын поэмада арнау бериледи. Бул жерде айрыкша қарақалпақ халкының Октябрь революциясына шекемги бахыт көрмегени, оның не екенин билмеген адамлар сыпатында сүүретленеди. Поэма халықлар арасындағы дослықты бекемлеуге қаратылған.

Қахарманларды қызғын мийнетте, таскын табыста, жанлы ҳәрекетте көрсетиү—образ жасаудың негизги принциплері болып қалды. Т. Жумамуратовтың „Дослық“ поэмасы буның мысалы болып, жокарыда үш поэмада қахарман образын жасау принциплериниң өзгешеликлерин көрдик. Поэмаларда тәриплеу усылы қолланылған. Сол себептен қахарманның кеширмелери, оның болып атырған уақыяларға қатнасы, болған уақыяларды кешириүи, сезиүи, адамлар ҳақындағы ойлары, ондағы кәтелик ҳәм кемшиликлер көринбестен қалады да, қахарман мынадай жерде болды, мынадай қахарманлықлар иследи деген улыўма қабарлаудан келип шығады. Хәдийсени қабарлау, қахарман образын тәриплеу поэмада индивидуаль характерди сүүретлеуге мүмкиншилик бермейди. Тәриплеу бир затты екнши зат пенен салыстырыўға кең жоллар ашып береді. Жоқарыдағы үш поэмада да усындай усыл қолланылған. Оларда уақыяларды дауам еттириү, қахарманлар ҳәмме қыйыншылықларды жениүши етип көрсетиледи. Қахарманның кеширмелерисиз реалистлик поэма дәретиү мүмкин емес. Реализм—типик шараят характердиң жасалыуы менен байланысly. Жоқарыдағы поэмалардың тийкаргы кемшилиги—қахарман характериниң кеширмелерине аз итибар бергенликтен келип шыққан.

Қарақалпақ поэзиясындағы фольклорлық усылдың көп орын алыуын сезген, уактында баспа сөзлерде пикирин билдирип келген әдебиятшылар да бар. Мы-

салы С. Ахметов „Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклери“ деген мийнетинде: „гейпара шайырларымыз (Асан, Жолмурза, халық шайырлары) урыс картинасын еситкен, оқыған материаллары тийкарында жазғанлықтан олар каншелли жыллы сезим, душпанға жек көриүшилик пенен суўғарылса да, реаль турмыстан узаклау көринди. Соның нәтийжесинде болыу керек, астына ат минип, „душпан кайда?“ деп умтылған фольклорлық қахарманлардың типі жарыққа шықты. Бундай қахарманлар лирикалық қосықларда да, бир қанша поэмаларда да орын алды“.

Қахарман образын жасау принциплеринде айрыкша көринип туратуғын белгилердиң бири—интеллектуализм. Қахарман образының дәуир ҳәм жәмийет ҳақындағы ойларының кандай екенлигин ашып береді.

Қахарман образын жасаудағы интеллектуализмди уақыялардың бир бири менен алмасып жүрүлерине, қахарманлардың көп ойланып отырыуына байланысly деп түсиниү мүмкин емес. Интеллектуализм—қахарман образының адам ҳәм оның тәғдири, заман ҳақындағы пикирлериниң тереңлиги менен белгиленеди. Пикирлердиң тереңлиги жәмийетлик турмысымыздың рауажланыуындағы жетекши бағдарларды кандай дәрежеде түсинип жеткенлиги менен өлшенеди. Т. Жумамуратовтың „Украина кызы“, И. Юсуповтың „Дала әрманлары“ поэмалары бар. Бул поэмалар дәретилген уакты, тематикалық жактан ҳәр қыйлы болыуына қарамастан, олардың бирлестиретуғын, қахарман образын жасауда бир-бирин қайталамайтуғын принцип бар ол қахарман образын жасаудағы интеллектуализмнен көринеди. Поэмалардың сыпатлы белгилеринен бири—ондағы қахарман образының алам ҳәм оның тәғдири, заман ҳақындағы ең жокары дәрежелі философиялық пикирлери менен ҳәм сол оилардың рауажланыу тарийхы менен танысамыз. Екиншиден, булардың ҳәммеси де лирик поэмалар. Хәзирги әдебиятымызда лирик поэмалардың сондай түрлери пайда болған, керекли жеринде „объектив“ қахарманлар да араласады, олардың арасындағы қатнасықларда сүүретленеди. Бирақ булардың ҳәммеси

1) С. Ахметов, Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклери. Нөкис, 1961, 82-бетлер.

лирик қахарман характериниң рауажланыуы менен, оның толық түрде ашылуы менен байланыссы, соған ғарезли рәуиште сүүретленеди. Ол поэмалардың тий-каргы белгиси—қандай уақыялар, қандай қахарманлардың „объектив“ образы берилсе де барлығы лирик қахарманның кеуили арқалы, оның кеуилинің кешир-меси арқалы өтеди, барлық уақыяны лирик қахарман-ның өзи кеширеді. Қарақалпақ әдебиятындағы лирик поэмалардың эпикалық, лироэпикалық поэмаларға қа-рағанда бир айырмашылығы усыдан көринеди.

Лирикалық қахарманның кеширмеси арқалы сүүрет-ленген, негиз етип алынған уақыяда үлкен халықлық мәселе жағқан, халық ушын әхмийетли пикирди ортаға қойған көлемли шығармаларды лирикалық поэмалар деп атай береді. Лирикалық поэмалардың сыпатлы белгилери сонда, онда унамлы, унамсыз хәдийселер арасындағы тарғыслар бирден көрине бермейди. Лири-калық поэмаларда дәуиримиздің тийкаргы-қарама-қар-сылықлары, турмыслық әхмийетке ийе болған мәселе-лер лирикадағы сыяклы-лирик қахарманның кеуили арқалы ашылады. Сонлықтан лирикалық қахарманның сыпатлы белгиси—заман менен лирик қахарман арасын-дағы байланысқа қурылады, оны қалай сезеди, қалай кеширеді, мине соған қарап белгиленеди.

Әдебий жанрлардың рауажланыуы да сиясий жә-мийетлик турмыстың рауажланыуынан ғарезли болады. Бул әдебий процесстің ишки мүмкиншилигин бийкар-лау деген сөз емес. Сондай-ақ творчестволық күшлер де әдебий жанрлардың рауажланыуына база таярлай-ды. Бирақ жанрлардың рауажланыуы хәмме уақыт бир қәлипте болыуы мүмкин емес. Мысалы қарақалпақ совет поэмаларының 30—40-жыллардағы тарихы ли-роэпик, эпикалық поэмалар менен белгиленеди. Бул дәуирде бир неше поэмалар дәреткен Ж. Аймурзаев-тиң, М. Дәрибаевтиң творчествосындағы өзине тән белги—лироэпикалық поэмаларды дәреткенлигинде бо-лып отыр. Елиўинши жылларға келе лирикалық поэ-малардың дәрелиўи айрықша дыққатқа миясар. Булар-дың ишичен жокарыда атап көрсетилген поэмалар ҳаққында, ондағы қахарман образының жасалуы прин-циплери туўралы пикир жүритемиз. Бул поэмаларда лирик қахарман образын жасаудың принципери адам хәм оның тәғдири ҳаққында терең философиялық пикир

жүргизиў арқалы, совет адамының рухый байлықла-рын, оның турмыс ҳаққындағы ойларын ҳәр тәрәплеме ашыўға қаратылады. Қарақалпақ әдебиятында социа-листлик реализмнің камал тауып, рауажланып бара-тырғаны усыдан көринеди. Ол ҳәр кыйлы салыстырыў, ески сүүретлеў усылларын колланыўда емес, турмыс ҳақыйкатлығын объектив түрде сүүретлеў менен, тур-мысқа актив тәсир жасаў менен тиккелей байланыссы.

Т. Жумамуратовтың „Украина қызы“ поэмасы (1954-жылы) лирик қахарманның Қырымға дем алыўға барған уақытларындағы врач пенен ушырасыуынан басланады, барлық уақыя лирик қахарманның кеуили арқалы өтеди. Лирик қахарманның кеширмеси:

Усайды өзи бир жакын жанға,
Ырас-ақ буны танымайман ба?
Ямаса сол ма қутқарған мени—
Боялған уақта кып-қызыл канға.

Бул хәдийсе тәбийғый түрде ўатандарлық урыс жылларын еске түсиреди. Ўатандарлық урыс совет халқының мийгиндей беккем бирлигин көрсетти. Не-мец баскыншыларына қарсы гүрес парахатшылықты сүйиўши халықлардың күшин бурынғыдан да бетер жәмлестирди. Т. Жумамуратовтың поэмасында көбирек аўызеки поэзияның үлгилери қайталанып турар еди. „Украина қызы“ поэмасында қахарман образын жасаў-дың жана принциплерине әмел етеди. „Кып-қызыл канға боялған уақытлары мени қутқарған сол ма?“— лирик қахарманның ойы усыған қаратылған. Шайыр мудары адамның тәғдири ҳаққында пикир жүргизеди. Украин қызы лирик қахарманның тәғдириде туўыс-қанлық жәрдем еткен, оны мудары хұрметлейди. Поэ-маның ҳеш бир жеринде я баянлаў, я тәриплеў усыл-ларын колланбайды, барлық уақытта лирик қахарман-ның кеширмеси бериледи. Врач қыз бенен ушырасқан-нан кейин, оның ким екенлигин жүдә анықлап сүүретлеў мақсетинде урыс жылларының бир эпизодын келтиреді. Украина жери. Сауаш майданы. Немец баскыншыла-рының әскерлерин куўып баратырғанда, лирик қахар-ман аўыр жаралы болады. Көп уақыт есине келмей жатады. Бирақ оны бул уақытта биреў арқалап кетип баратырған болады. Сол хәдийсени:

адамды құрметтеуді, оның жамият хәм адам ҳақындағы ең жақсы ойларын тийкарғы принцип етип алады. Бул саҳраларды өзлестирип атырған Халықлар арасындағы дослықтың кең горизонтларын ашып атырған коммунистлик саналылықтың жаңа үлгилерин көрсетип атырған қахарман. Пәманың сыпатлы белгилери, ондағы лирик қахарман образын жасаудың принцип-лери қысқаша усындай.

Соңғы жылларда заманлас образын дүзиудің принцип-леринде қахарман характерлериниң психологиясына итибар бериушилик күшли сезилмекте. Психологизм—қахарман характериниң өзине тән белгилерин жасауда негизги принциплердин бири. Қахарман образының характериндеги рухый байлықларды көрсетпей турып, шын мәнісиндеги реалисттик поэма дәретиү мүмкин емес.

Т. Сейтжановтың „Шегинген саҳра“ поэмасы заманласымыз образын жасауға арналған. Поэманың сыпатлы белгилеринен бири: Қахарман характерин жасау ушын шайыр психологизминен пайдаланыуға умтылады. Заманласымыздың образын дәретиуде шайыр көп изленеди, өзине сауаллар береді. Булардың хәммесиде психологиялық кеширмелер. Бирақ психологиялық кеширмелерди сүүретлеуде шайыр көбирек образ жасаудың усылы болған тәриплеуге, ондағы қәлипке түсип қалады. Хәр бир қатардың интонациялық хәм рифмаларына кеуил бөлип, поэтик мазмунның терең болуына аз итибар береді. Т. Сейтжановтың поэмасы хәм басқа да қарақалпақ поэмаларында мынадай бир кемшилик жүзеге келип атыр, ол алдын бурын „гәпти узақтан қозғау“ яки шайырдың психологиялық кеширмелери“ деген пикирлер негизинде пайда болып атыр. Бунда шайыр поэмаға кирисиудің өзін бир поэма көлеминде береді. Кейин поэманың тийкарғы хәдийсеси. Және жуумақлау. Усы поэмашылықта унамлы қубылыс емес ол көбирек поэмада сүүретленген тийкарғы хәдийседен шетлеуге алып барады. Екинши би. хәдийсе, бул да Т. Сейтжановтың поэмалары арқалы жүзеге келип атыр, лирик поэмаға киригилген гейпара объектив қахарманлардың не ислерин билмей ойланып отыруы. Мысалы „Шегинген саҳра“ поэмасында объектив қахарманың психологиялық кеширмеси былай бериледи:

Сыртқа шықты аяқларын жай басып,
Түңги қыял енди баста жайласып.

Лирик қахарман да усылай етип ойланады, объектив қахарманлар да усылай етип ойланады! Бул ойланыудың себеплери неден ибарат? Олар партау хәм тың жерлерди өзлестиріу ушын ойлана ма, ол жөнинде халық массасы ойланған емеспе? „Шегинген саҳра“ поэмасының кемшилиги соннан ибарат, қахарман хәм не нәрсени ойланады, шешеди, масса оны орындау ушын таярланған адамлар. Бул үлкен кемшилик. Шаблоннан жана кутылып киятырғанда, қарақалпақ поэмалары усындай субъективизмнің айрым көринислерине дуушакерлеспекте. Буның алдын алыуға тийислимиз. Поэмада масса менен қахарман арасындағы байланыс ашылмаған. Соның себебинен усындай кемшиликтің орын алыуына жағдай таярланған.

Соңғы жыллардағы әдебий процессте үлкен қызығушылық туғдырған К. Жуманиязовтың „Қаладан келген келиншек“ поэмасы. Бул қызығушылыққа себепши болған баслы усыллардың бири—психологизм. Психологизм—онда сүүретленген қахарманларды исеинимли етип жасауға жәрдем берген. Оның басқа поэмалардан бир өзгешелиги—қахарманың кеуилиндеги барлық өзгерислер, ойлар мийнетке болған қатнасынан келип шығады. Буны әдебиятшы Г. Есемуратов дұрыс белгилеген. Поэмада бирин бири сүйип қосылған Омар менен Орынғұл арасындағы хәтийселер сүүретленеди. Орынғұл әдеп колхозда алдыңғы қатардағы пахтакеш болып ислеген. Бирақ Омар менен семья құрғаннан кейин, жағдай пүткиллей өзгереді. Омар семьясы менен колхозға келиу үәдесинен тайып шығады. Хәр күни ишип келегуғын әдетке ушырайды. Соның нәтижесинде Орынғұлдың колхозда ислемаймен деген ниетлерин тез арада жоқ етемен деп ойлайды. Бирақ оған қарама-қарсы Орынғұл де пахтада жұмыс ислеу ниетасы күннен күнге күшейеди. Сол арқалы коммунисттик мийнетке болған заманласымыздың психологиялық кеширмелери сүүретлеуін табады.

Күннен-күнге шөптей болып азады.
Хәр күни ол үйине хат жазады.
Түнде жатып үхилдеген дауысы,
Омардың тап уйқысын да бузады.

Ҳешкимнинг де сөйлегени жакпайды,
Жүрегине ас та оны батпайды,
Орынгулдин уйкысы да қашқан ба?
Жууғарада оған да таң атпайды.

Базыбир кемшиликлерине карамастан, келтирилген үзинди де Орынгулдин ең бир характерли моменти ашылған. Не ушын мийнетке сонша кызығады? Ол—заманласымыз. Оның кызыгы улуға мийнет болғаны ушын емес, коммунистлик курылыстың табыслары ҳәр бир адамның кеуилинде жаңа пикирлер, жаңа ойлар алып келмекте. Жасау әжайып сулулықка ие болмақта, мийнет етиу оннан бегер. Шадлы турмыстың адам кеуилине бағыш еткен ләззеглери Орынгулди тек үй жумысын ислеу менен шеклеп қоя алмады. Ол коммунистлик курылысымызда өзиниң күшин, талантын көрсетиуге мәжбүр етти. Екиншиден, жекке адамға сыйынушылық дәуиринен кейин адамлардың мийнетке қатнасы бурынғыдан да өзгереді. Ким мийнет етсе, данкы жайылды. Орынгул қалада еплеп күн кешириуге ийкемлескен, ескиликтің қалдықлары сиңип қалған семьяны „жарып“ шығады. Шайырдың поэмадағы табысы усындай.

Орынгулдин келбетин жаратыуда шайыр мұдамы психологиялық кеширмелерге итибар береді. Бундай кеширмелерди беру ушын айырым детальлардан орынлы пайдаланады. Мысалы:

Пахта ма? деп жарқыраған гилемди,
„Сени терип байытайын елимди“
Деп Орынгул қолын сермей бергенде,
Төсеули гилемнин шети илинди.

Поэмадағы сүүретленген ҳәдийселер исендиреди. Исенимлик көркем шығарманың баслы шәртлеринин бири. Орынгул—соңғы жыллардағы қарақалпақ поэзиясының ири табысы. Ол неше адамлардың коммунистлик мийнетке болған кызығушылығын пайда етеді. Қахарман образының табысшылығында оның кеширмелери үлкен әҳмийетке ие. Шайыр ҳәдийселерди таңлап ала билген, кеширмелери сол ҳәдийселерден келип шығады. Усынан келип шыққан психологизм қахарман образын жасауда бай мүмкиншиликлерди ашып берген.

Заманласымыз образын жасау принциплериниң және бири—лирикалық шегинислерди беру аркалы жүзеге келеди. Лирикалық—көркем шығарманың өзине тән белгиси. Бул әдебияттың барлық тарауларында да қатнасады. Лирикалық шегинислер поэтикалық мазмунды тереңлестірип жиберуіге, оның тәсірли болуына, қахарманның кеширмелерине автордың қатнасын билдириу ушын қолланылады. Перийза Кулмуратова қарақалпақ поэзиясына алпысыншы жыллардан баслап араласты. Творчестволық дәуири жақында баслануына қарамастан, „Қыз купыясы“, „Гүлжан“, сыяқлы еки поэманы баспа сөзде жариялауға еристи. Олар тууралы баспа сөзде әдил бақалар берилди. Шайырдың творчествосындағы унамлы моментлердин бири—ҳәзирги заман турмысына арнап шығармалар жазғанлығында. Қандай қыйыншылық болуына қарамастан, заманласымыз образын дәретиуди өзиниң творчестволық орайына айландырды. Екиншиден, оның шығармаларында айрықша көзге тасланып туратуғын белги—лиризм. Ол қахарман портретин жасауда да, ойларында да көринеди. Мысалы:

Ой шубырып толқып түсти теңиздей,
Жаслык сыры ериксиз ауын қурғандай.

Және:

Кен майданға қоға питкен қара қас,
„Кел“ дегендей бир белгини нұсқады.

Бул поэмадағы баслы қахарман Жәмийланың купиясы. Кимге кел дейди? Әширбекке ме, Султанбекке ме? Әширбек хәмме жерде гәп сатыушы, ауыл қайқысы. Султанбек мийнет адамы. Усыған қарап Жәмийланың омыры ашылады. Мийнеткеш адамның уллылығын көрсетеді. Жәмийла өмирлик жолдас етип Султанбекти таңлайды. Олардың арасындағы сеуғи—мийнетке коммунистлик қатнас жасаудан келип шығады. Мийнет—олардың кеуиллерин биригестиреди. Поэмадағы лирикалық шегинислер Жәмийланың рухый байлығын ашыуға, оның кеуилиндеги ойларды беруіге жәрдем етеді.

Гәтиклесе тотқынча пахтаның,
Ақ кофғасы ақ кәбіктей қалқиды.
Султанбектин гә хәзил сөз айтқанын,
Ойлап түссе, мұхаббаты арғады.

Жат бирейди сүйгениме япырмай,
Деген бир ой тырнай түсті жүрегин,
Ишки сырын бет пердесін жасырмай,
Суп-сур болып өзгертеді ренін.

Бунда артық гәп жок. Қыз ойы қандай болса, қу-
пиясы да сондай. „Қыз купиясы“ поэмасының ең унам-
лы тәрепін Жәмийланың қууанышын да, қайғысын да
өзінің характеріне сәйкес ашып бергенлігінде. Бул
ушын көп ізленеді. Поэтик формалар табады.

А. Алиевтің „Бизің ауылдың жигиті“, „Коммунизм
усылай дүзилип атыр“ поэмаларындағы қахарман обра-
зын дүзіудің принциптері жаслардың орта мектепті
питкергеннен кейінгі турмысқа араласыуы, турмыстан
өз орнын табыуынан басланады. Әуез де, Дәметкен де
орта мектепті питкерген. Бир-бирейін жақсы көрген
келешекте семья құрмақшы Поэманың дәлелі
бөлімнен ақ тууысқан халықтар әдебиатына тән бол-
ған тартысты көреміз. Оның мазмұны қыз оқыуға бара-
туғын болады, жигит ауыл да жұмыс істейді. Поэма-
ның ақырына келсе, колхозда яки өндірісте іслесен
билім де сол, қаниғелик те сол деген жууымақ шыға-
ды. Бундай хәдийселер тек ұсы поэмада емес, Т. Сейт-
жановтың „Күйгелек көзлі яр“ пьесасында да бар.

Поэмадағы Дәметкен менен Әуездің келбетін жа-
сауда, шайыр көбірек оның заман менен байланысына
дыққат береді. Мысалы оқыу менен өндірістің бай-
ланысы—тийкарғы принцип болып қалады. Әуез актив
ол партадан шығыуы менен колхоздың ишки жұмысқа-
рына араласып кетеді. Шайыр қахарманның мийнеткеш
болуына қандай жағдайда болса да мийнет процес-
сінде көрсетейді мақсег етип қояды.
Пахта терімінде ол:

Бир күнде ол екі жүзден кем термес
Тәжірийбелі колхозшыңнан кем емес.

Әуез я колхозда іслеп, я мектепте оқып қыйы-
шылыққа дуушакерлескен адам емес. Ол мұдамы ал-
да истиң паркын биле беретугын адам. Тек Дәметкен
ди жақламағанлығы ушын әкесінен хәр қыйлы сөзлер
еситеді. Мейли ұсындай-ақ бола қойсын. Улыұма
мийнетте хеш қандай қыйыншылық жок па? Мийнетке
хәммә адамлар хәр қыйлы қатнас жасай ма? Мийнет
процессінде, адамлар арасындағы қатнастарда әлуан-

әлуан жақсы, қууатлауға турарлық хәдийселер жок
па? Неге сол хәдийселер, қахарман образының хәммә
тәрептері поэмаларда ашылып берілмейді? Көпшилік
жағдайларда поэмалардан тек „мийнеткеш адам“ деген
түсінниклерди билеміз. Оның сүүретлениуі:

Дурысында оқыу да керекли ис ғой,
Бәрибир халыққа керекли жұмыс ғой,
Техникуман бул да пахта теріуге,
Колхозшы досларға көмек беріуге...

Жаслар алды менен берипти арза,
Сол бойынша ұсы бүгін келипти.
Оларын ишінде Дәметкен де бар,
Өскен ауылына қумартып қарар.—

болып келе береді. Ұсындай бир типтегі гәптер
қахарман образын шеклеп қойуы ғана емес, ұлыұма
қарақалпақ әдебиатын қарап етип жиберіуі мүмкін.

Қахарман образын жасаудағы принциптердің бири
ретінде поэмадағы социалисттик жарыс көзге түседі.
Жарыста мийнетке қатнас жасаудың паркы ашылады.
Бул жерде Әуез бенен Мәнгир үйлесімлі салыстырыл-
ған. Екіншіден, „сқыған қыз“ жөніндегі Дәулет ғар-
рының хәрекеттері Әуездің келбетінің дүзилиуіне
ең жақсы жағдайлар дүзип береді.

Заманласымыз образын дәретиуі үстінде іслеу бар-
лық шайырларды өзине тартты. Көптеп поэмалар дө-
ретилди.

Т. Сейтмамуовтың „Алтынды тат баспайды“ Қ.
Жуманиязовтың „Ықлас“, „Жүрек сүйгендики“, Х.
Сенатовтың „Әмиу қызы“, Ө. Хожаниязовтың „Бизің
комиссар“ тағы басқа бир неше поэмалар жүзеге кел-
ди. Бул поэмалардың хәммесіне тән белгі—мийнетке
коммунисттик қатнас жасау жоқары адамгершилик,
сөуғи темалары ортаға қойылды. Бирақ айырым поэма-
лар жәмийетшиликтің әдебиатымыз алдына қойған
талабын қанаатландыра алмады. Және мынадай хәдий-
селер болды, айырым шайырлар поэзияда хәзиргі заман
турмысы, заманласымыздың образы тұруу керек деген
байрақ астында көлемлі қосық пенен жазылған шы-
ғармаларды да поэма деп атай беріуі хәдийсесі—әде-
бий процессін рауажланыуына иркиниш жасады. Сон-
дай болса да ол шығармаларға көп-көп рецензиялар

жазылды. Айырым рецензияларда оларға жоқары бақалар берилди. Бул ҳәдийселерди Қарақалпақстан Жамушылар Сюзының 1932-жылғы IV пленумы дурыс белгилеп әдебиятымыздың рауажланыуына жаңа бағдар көрсетти.

* * *

Хәзирги карақалпақ поэмаларында қахарман образын жасау принциплериниң бири индивидуаль характердин сүүретлениуи болып табылады. Соңғы жыллардағы совет әдебиятында индивидуаль характердин жасалуына көп итибар берилмекте. Буның мәнісиде бар. Характердың жасалуы — социалистлик реализм методының сыпатлы белгилеринен бири болып есапланады. Карақалпақ поэмаларындағы көпген орын алып киятырған кемшиликлердин өзи де қахарманың индивидуаль характериниң ашылуы менен байланыслы характердин жарқын сүүретленбеуинен бир поэманың екінши поэмаға усасып кегіуине алып келди. Биз жоқарыда бир неше поэмаларды атаған едик. Не себеп бул поэмалар дәуирдин талауына жууап берэ алмады? Пикиримизше, булай болуының себеби қахарман характериниң индивидуаль белгилерине аз итибар беріушиликтен келип шығады. Қахарман образындағы рауажланыуға тийисли болған моментлер тосыннан болған уақыялардың арасында қалып кетеди. Т. Сейитжановтың „Жас пиллекеш“ поэмасы бар. Ол мектеп турмысынан алынып жазылған. Мектеп оқышыларының тут ағашларыч тәрбиялауы, пилледен жоқары зүрәэг жетистириу ҳаққындағы мәселени қозғайды. Роза актив, оқышыларды ҳәмме иске шөлкемлестире алағуғын қыз. Бирақ оның характери, кеуилиндеги ҳәр қыйлы сезимлер поэмада сүүретлеуин таппаған.

Токсан кило ҳасыл алды,
Ярым қуты пилледен,
Розаға жағып қалды,
Мийнет ете бил деген.

Бул үзинди Розаның характерин ашыу үшін берилген. Роза исти өзи баслай берети, жасынан тепериш, оқыуда да сондай, наўқанның ярым қутысынан сонша дәрежедеги пилле алып ағырған қыз. Оның қайсы жеринде қахарман характериниң индивидуаль

өзгешелиги бар? Қахарман образының характерин жасауда карақалпақ поэмашылығында усындай ҳәдийселердин орын алып баратырғаны өкинишли.

Индивидуаль характерди жасауда булардан басқа да кемшиликлер бар. Мысалы хәзирги дәуирдеги әдебиятшылардың мийнетлеринде индивидуаль характердин жасалуына байланыслы көп-көп макалалар жарияланбақта. Оларда көбирек қахарманлардың „жан сезимлерин беріу“ деген идея қойылады. Критикалық макалаларда индивидуаль характер тууралы усындай деп айтылса, хәзирги дәуирде дөретилген қосықлар да, поэмалар да „жүрек“ деген сөзди қайталап айтыу аркалы қахарманың характериндеги өзгешеликлерди көрсетиу тенденциясы орын алып баратыр. Бул жақсы ҳәдийсе емес, әлбетте. Қ. Жуманиязовтың „Жүрек сүйгендики“ деген поэмасында „Жүрегим“ деген сөз биринши куплеттен баслап акырына шекем қайталады. Қайталау, бир жерде турып сүүретлеу — сол поэманың негизги кемшиликлеринен бири. Буны әдебиятшы С. Ахметов орынлы көрсетти. Екіншиден, поэмада индивидуаль характердин сүүретлениуине қарама-қарсы келетуғын моментлер де бар. Уақыяны менсинбей, характерди асыра бақалаушылық. Жоқарыдағы келтирилген мысаллардан хәзирги дәуирдеги карақалпақ поэмашылығында характерди жасау бойынша орын алып баратырған еки кемшилик — уақыялардың ҳәдден тыс көбейиуи менен бир орында қатып турып сүүретлеу — индивидуаль характердин жаратылуындағы баслы кемшилик болып табылады. Бул жерде соны айрықша белгилеп өтиу керек, индивидуаль характердин дөретилиуи — хәзирги заман турмысын яки әдебиятта бурын болмаған теманы сүүретлеуден ибарат емес, ал сол таңлаған теманы яғный уақыя менен характердин арасындағы байланысты тарийхый жақтан конкрет сүүретлеу аркалы әмелге асырыу мүмкин. Сондай-ақ заманласымыздың кеуилиндеги жаңа идеялардың, оны әмелге асырыу жолындағы гүреслердин ҳәммесин өзиниң ишине алады. Идея — дәуирден, турмыстан тууылады, қахарманлар пайда болады, жаңа идеялар ески идеяларды ысырып

Эмударья журн. 1964, № 6 128-бетте.

шығарады, олардың арасында келісімге келмейтуғын кескін гүреслер болады, көтеріп шыққан идеялардың халық турмысы менен байланысына қарап, қахарманлар бір-биринен айрылады.

Хәзіргі қарақалпақ поэмаларында қахарман образын жасаудың реалисттик ұсыллары И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“ поэмасында айрықша көзге тасланып тұрады. Шайырдың поэмаларының өзгешелігі тууралы әдебиетші С. Ахметов өзінің „Қарақалпақ совет поэзиясының очерктері“, деген мийнетінде: „Бириншіден, оның өзі аударған рус шайырлары менен жарыса сөйледі, екіншіден, халық поэзиясындағы жыллы лиризм, әпиұайылық, образлық¹ деп белгилейді. Бұл дұрыс пикир. Ибраһым творчествосында халық поэзиясының бай дәстүрлерінен классикалық хәм совет әдебиетінің бай тәжірий-белерінен пайдаланыу, биліу, үйреніу—оның шығармаларына кең мүмкиншіліктерді ашып береді. Соның менен бирге, партияның XX съездинен кейінгі дәуір шайыр творчествосында жаңа проблемаларды сүүретлеуге жағдай таярлады. Усы мазмунда „Актрисаның ығбалы“ поэмасының үлкен әҳмийеті бар, ондағы қахарманлардың индивидуаль характерін жасау тәжірийбесі айрықша дыққатқа миясар. Мысаллар алып қарайық:

Хей, сен Қоныратлы қыз жаным Арыұхан,
Қызыл қапы алтында иркілдің неге?
Сығалап тұрғанды қой, тал арасынан,
Жетер тартынғанды, кир ишкериге,

Шайыр бул уақыяны шығарманың мазмунына үйлестиреді. Оны сүүретлеу де сондай. Реалисттик сүүретлеу типик жағдай, типик характер менен тикке-лей байланыс. Ол турмысқа актив қатнас жасауға ийтермелейді. „Қызыл қапы“—поэтикалық деталь. Ол Жәлекенін де, Бегдиярдың да есигі емес, ол қызыллардың есигі, Совет властының, илиминің, мәдениеттің есигі, тартыншақлық егип тұрған Арыұхан. Ол қарақалпақ халқының жаңа дәуірге, жаңа мәдениетке

ұмтылыұын көрсететүгін пүтин образдың бир бөлегіне айланады. Поэтикалық образдың жасалыұы—хәр бир характердің индивидуаль өзгешелігін көрсетіуге жәрдем береді. Соның менен бирге қарақалпақ халқының турмысындағы ҳақықатлықты ашыу ушын қолданылған.

Қызыл қыя шөлде турды бир дарак,
Суұ-суұ деп елпилдер солғын жапырак,
Буркын дәрйя ағар шөл қапталынан,
Бирақ бир ғамшы суұ әпермес оған.

Суұ деп шөл тереги телмирди бултқа,
Адасқан атлыдай тепсинип булт та.
Жапырақлар төгилди дөгеретине,
Куұрау қалға келген сол байғус дарак.
Биз едик мийнеткеш ел—қарақалпақ.

Усы поэтикалық улыұмаластыруда қарақалпақ халқының өткендеги турмысының анық картинасы берілген. Шайыр усындай турмысқа жасап атырған адамлардың неше-неше жыллар бойы рауажланыуға мүмкиншілік таба алмай келген искусствоға қызығушы адамның индивидуаль характерін жасайды. Қахарман образының, оның жасалуы өзгешелігінің бири—усында. Октябрь революциясы хәр бир адамның еркин өмир кешириғине, өзіндеги бар билимди, талантты рауажландыруға кең жоллар ашты. Поэмадағы Арыұханның өзгешелігі оның кеуилиндеги айтылмай жатырған ойларды айттыруда, бурын дәстүр болмаған ҳәрекеттерди ислеуге тартыншақлықтан жигерли болыуға, Жәлекенін үйіндеги азаплы күндерден гүрес сахнасына шығарыуға шекемги аралықты алып жатады. Оның характерінің өзгешелігі де жоқарыдағы белгиленген турмыстың законлылықтарынан келип шығады. Қызыл қапының ишкериси:

Егер ким излесе, халықтың бахтын,
Өзин бул гүреске арнғын пүтин,
Қатнасын, күш жигер уқыбы менен,
Я билим, я қәлем мылтығы менен,

Я жау сырын көргіш көзлери менен.
Большевикше иси—сөзлери менен,
Шайыр косығы, баксы намасы менен.
Ал Артистлер ше?

Көпшилик:

Гүрес сахнасы менен.

¹ С. Ахметов, „Қарақалпақ совет поэзиясы тарихының очерктері“. Нөкис—1961, 123—124-беттер.

Усылар аркалы белгиленер еди. Арыұхан улыұма халықлық гүреске сахна аркалы кагнасады. Тейтр сахнасын гүрес сахнасына айландырыуға барлық күш жигерин арнады.

Арыұханның өзгешеликлеринин және бири-шайыр қахарман характеринин сыртқы келбетиндеги өзгерислерди ишки мазмуну менен бирлестирип алып барады. Бурын ҳеш кимге мунан айта алмай жүрген кыз, енди жигиттиң колтығында. Бул-жаңа адам, жаңа қахарман. Оның кеуилиндеги өзгерислер жәмийетлик турмысымыздың рауажланыуы аркалы жүзеге шығады. Поэмада драматизмнің негизги принцип болып калыуы тосыннан болған кубылыс ем-с, бул оның уақыяларына, қахарман образының жасалыуына байланыс келип шыккан. Себеби адам өмиринде ҳәр кыйлы ҳәдийселер, ҳәр кыйлы уақыялар болады. Жаңа заманның Арыұхан тәгдирине әкелген ең жақсы ҳәдийселери—өзиниң еркин корғауға ҳәм түсиниүге, класслық гүрестин ҳәр кыйлы формаларын билиу, ҳақыйкат сеүгиниң жолына түсинисиү еди. Усы жолда ол түрли ойларды, түрли ҳәдийселерди басынан кеширеди. Арыұханның барлық ойларына, сорауларына турмыс жууап та берди. Соның менен бирге, Арыұхан мине-зиндеги ойнақылық, киши пейиллик, ҳаял адамға тән болған жағымлылық—поэманың сыпатлы белгиси болып табылады.

Арыұхан мудама актив ҳәрекет етеди. Бул активлилик оның характериндеги өзгешеликтен келип шығады. Он төрт жасын да Жәлекенин үйинен шығыуы, Төрткүлге келип, оқыуға кириуи, Бегдиярдың кандай адам екенлигин аныклап бериуи—булардың барлығында да активлиликтин белгиси бар. Мысалы шайыр қахарман образын жасауда мудама бир эстетикалық принципти таңлап алады. Ол ҳәр кандай ҳәдийсени сүүретлеген уағында ол ҳәдийсениң кандай екенлигин бирден китап оқыушыға сездирмеиди. Онын кишкене бир бөлегин әдепки уақыялардың ишинде еске түсирип, сонын кейиннен келеси бөлимлерде оны рауажландырады. Бул шайырдың басқа поэмаларына да тән кубылыс еди.

Арыұханның характериндеги жаңа ойларды, сезимлерди келешек ҳаққындағы мақсетлерин сүүретлеуде

шайыр лирикалық шегинислерден орынлы пайдаланады.

Аш, қызыл есикти, бас аяқты бас,
Бахтын қарсы алыуы керек ҳәр адам
Тартынба еркинлик алған қарындас,
Жол ашық,

Жол ашық

Жол ашық саған,

Бул жерде жаңа өмирге кәдем таслаған кыздың келешиги ҳаққында үндеу берилсе, „Турған соң айналан таң нуры түсип“ деген қатарлар аркалы Октябрь революциясының халық аралық әҳмийети ашылады. Тейтр искусствосының белгилерин жүдә анықлап көрсетиу ушын:

Үрсе баламанды томпайтып уртын,
Кемши ауқатын да умытып журтым.
Ғаррылар умытар сол күни жасын,
Алып шәгирмесин бузбай малдасын.

Иззетке бөленип отырар төрде,
Сабан қалыңырақ төселген жерде.
Көпке тәртип берип қошшақ жигитлер,
Тойда өз миннетин булжытпай ақлар,—деп бериледи.

Қарақалпақ халқының миллий өзгешелиги, әсиресе оның Октябрь революциясынан кейинги дәуирдеги турмысы жоқарыдағы поэтикалық картинадан анық көринеди. Бул сүүретленген детальдың конкретлиги менен бир қатарда, дәретилген улыұмаластырыудың адам турмысы менен тиккелей байланыслылығында, реалы ҳақыйқатлықлар менен бизиң түсиниклеримиздің сәйкес келиуінде. Сонлықтан:

Арыұхан, Арыұхан жаным Арыұхан,
Әкен азап берди аў сол күни саған.
Асты керегеге шашыннан сени,
Дауысын елжиретти, сонда хәммени,
Жоқ бундай хорлыққа ҳеш шыдап болмас,
Хей, сен алданған әке, есигинди аш
Босағ Арыұханды, босағ қызынды

Бундай поэтик улыұмаластырыуды бурын қарақалпақ, әдебияты көрген жоқ еди. И. Юсупов—әдебиятшымыздың жаңа күши, жаңа бахты. Ол поэмашылықта реализмди тереңлестирип баратыр.

„Актрисаның ығбалы“ поэмасында сүүретленген адамлардың бири—Әбдираман. Оның характериниң өзгешеликлерин аныкламастан бурын, соны белгилеп өтиү керек. Әбдираман—каракалпак совет драматургиясын баслаушылардың бири.—„Таң нуры“ труппасын шөлкемлестиреуши, каракалпак театр искусствосына актив қатнаскан адам болғаны менен ол поэмада поэтикалық образ. Каракалпак әдебиет таныу илиминде усындай тарийхта болған, сондай жұмысларды ислеген адамлар ҳақкында жазылған шығармалардан сол адамның не ислегени, оның турмысында айырым уақыялардың болғаны, болмағаны туұралы гәп кетеди. Ол мына жұмысларда иследи, мына жұмысларда ислеген жок, оның характеринде мынадай өзгешеликлер бар еди, оны неге есапқа алмаған деген сыяклы баҳалаулар орын алар еди. Мысалы И. Юсуповтың усы поэмасы ҳақкында жазылған критикалық мақалалар ҳәм Т. Жумамуратовтың „Ананың кеуили балада“ деген поэмасы жөнинде пайда болған пикирлерди еске түсиреудин өзи жеткилики. Екиншиден, турмыста болған бундай адамлардың поэтик образына ол образлардың дүзилиу принциплерине аз итибар берилер еди. Булай етип баҳалау көркем шығарманың спецификалық өзгешелигин түсиниуди шатастырады. Себеби ҳәр бир шығармада сүүретленген адам мейли, ол қандай уақытта жасаған болуына карамастан, белгили бир дәуирдин турмысы, поэтикалық образы болып табылады. Поэтик образ қандай мазмунда қурыла берсин, ол турмыстағы адамның өзи емес, оның прототиби болады. Бундай болғаннан кейин ол әлбетте улыўмаластырылған образ. Бул поэтик образдың конкретлигин, оның белгили дәуирге гийисли екенин бийкарламайды, кайга дөретилген образдың поэтикалық мазмуны турмыс пенен қаншелли жақын болса, соншелли оның реализми арғады, бул оның, сол адамның өзи деген сөз емес. Усы мазмунда Әбдираманның индивидуальлық характерин, характер жасауға себепши болған усыларды аныклауды мақсет етип қоямыз. Ең алдын бурын соны белгилеп өтиү керек, Әбдираманның характериндеги баслы нәрсе—Арыўхан сыяклы көп ғана каракалпак қызларын оқуға тартуға, театр искусствосын раўажландыруға қосқан үлеси менен белгиленеди.

Дийқанлар бел менен қазады арна,
Шайыр кәлем менен жазар шығарма.
Билсең, бул да арна, бирок та оннан,
Суу емес, халық руўхына ағар қан.

Усы поэтик улыўмаластыруу аркалы совет властының дәслепки жылларында театр искусствосының халық турмысында қандай әҳмийет тутатуғынын ашып береді. Әбдираман көркем сөздин, искусствоның әҳмийетин усылай түсинеди. Оның поэмадағы барлық өмири искусствоның халық турмысы менен байланығын жақыннан әмелге асыруға қаратылған. Жаслардың жаңа заманның исине тартуу—Әбдираманның тийкарғы өзгешеликлериниң бири. Сонлықтан:

Еле кәпестеги қуслар аз емес,
Алсын олардағы еркинлик нәпес.

дейди. Әбдираман характериндеги өзгешеликлер—адамға меҳрибанлық, д слық, қайыркомлық, искерликти айрықша белгилеуге туұры келеди. Булардың ҳәммеси уақыялар неғизинде, олардың избе-из сүүретлениуи аркалы ашылады. Әбдираманның бул өзгешеликтери Арыўхан аркалы көринеди. Усындай етип сүүреглеу И. Юсупов творчествосында тураклы болып барағыр. Мысалы „Жолдас муғаллим“ поэмасында Ораздың характери басқа қаҳарман аркалы ашылады. Арыўханның мына сөзлерине қараң:

Сондай терең екен адамның жаны,
Көргенмен дәрйяның усылай аққанын,
Сен қосық жазасаң сөзин менен пал,
Жаслар қағып алып ядлайды дәрқал.

Гә клубта, кружокта сабақ бересен.
Гә ауылда колхоз қурып жүресен.
Гә пьеса жазасаң, жүрт сүйсингендей,
Ҳәм оны сахнаға қоясаң демде.
Гә йошып, дуўтарды аласаң қолға.
Жазған қосықларды саласаң сазға.
Гә қызып, саз бенен ашып пердени,
Мине мыржық кемпир шықты сахнаға.
Тамашагөй гүўлен қол шаппатлаған,
Мине перде астында суфлер—қулақ,
Умытшақ актерға өтти сыбырлап.

Әбдираман барлық уақытта жақсыны жақлаушы, оның характеринде жасларға деген сүйиўшилиқ бар,

сол аркалы ол пьесаны сахнаға кояды да, аламларды шөлкемлестиреди де, барлық иси улыума халықтың ис пенен, жана заман менен тиккелей байланысы алып барылады. Ол жалынлы искер, хәмме уақыт агитатор. Оның шақырығы жай ғана үндеу емес, бул жаңа заманның жаңа жолларына кәдем таслау болып табылады. Әбдираманның уазыйпасы, атқаратуғын хызмети оғада көп. Бир де режиссер, бир де—драматург, бир де актер, бир де—жәмийетлик искер, бир де—жасырынып жүрген класс жаўларына карсы гүреснуши, бир де—сазенде, бир де—косыкшы, ол барлық исти усылай алып барады. Поэмадағы Әбдираманның усындай белгилери айрықша көринип турады.

Әбдираманның индивидуаль характериниң өзгешелikleri жана турмыс ушын гүресте белгиленеди. Мысалы, совет властының аппаратына кирип қалған Бегдияр әйтеуір себеплер менен Әбдираманды жумыстан шығарады. Оны жәмийетлик иске, совет властының жумысына карсы дегенге шекем алып барады. Усындай адамларға карсы оларды жасырынып жүрген жеринен табыу ушын гүрес Әбдираманның келбетин жасаудың сыпатлы белгиси болып қалады. Соның менен бирге, ҳақыйқат кырағылықтын, класс жаўларына деген жек көришиликтиң айқын үлгисин көриуге болады.

Поэмада Әбдираманның характери басқаларына карағанда жүлә анык етип сүўрегленген. Оның куўанышы жана заманның жаңа адамларын тәрбиялауда, кайғысы—совет властының дәслепки жылларында еле „тал қармап жүрген“ адамлардың карсылығын басыу ушын гүреске қаратылған. Олар менен гүресте талай ҳәдийселерди басынан кеширеди. Жасырынып жүрген класс душпанлары дәслепки дәуирдеги мәденият ғайраткерлерине көп азаплар береді, кимисин өлтиреді, кимисин жумыстан босатады. Бул дәуирдин өзін еске алыу қыйын. Себеби не бир ғошшак жигитлер усындай алды-куўды ҳәдийселердин курбаны болып кетти. Бирак қанша усындай ҳәдийселерге дуўшакерлессе де, оны искусстводан совет властын беккемлеу ушын гүрестен шетлете алмады. Ол барлық уақытта кызғын гүрестин алдыңғы катарында жүрди. Онда халық ушын хызмет етиудин ҳақыйқат үлгисин көрсетти.

Былыттығы ўәкил ме, аўа, аўа, қой,
Тап Аламыстағы мәстанның өзи.
Сол ғой ойынды да ашқан бағана,
Өзинде мол екен ақыл хәм сана.

— деп халық Әбдираманды баҳалайды. Әбдираман тек сахналық шығармалар менен шегараланып қалмастан, оның характериниң ашылыуында жәмийетлик турмысымызда үлкен уақыя болған коллективлестиріу иси менен тиккелей байланысы жумыс алып барады. Поэмада каракалпақ театрының дәслепки басланғышы „Таң нуры“ труппасының дүзилиуи—коллективлестиріу дәуириниң жемиси сыпатында бериледи.

Таң да шешек атар, гүмшаланған гүл,
Таң да күш молаяр, искер билекте.
Таң нуры, таң нуры әлемге толсын,

Дийханлар:

Аўа, колхозымыз „Таң нуры“ болсын!

Драмалық элементлер ҳәр бир поэтик детальды сүўретлеудин принципи болып қалған. Мысалы гас-толда жүрип пьеса койғанда, халықтың арасындағы театр искусствосына болған қызығыушылық хәм оның турмыс пенен байланысы мынадай картиналар арқалы бериледи:

Ҳаў, Жәлеке сүлик едим, кайда?
Сени жер аударып жиберди десек.
Бунда екенсең ғой көргенсиз ешек!
Деп ол асылғанда бай сақалына,
Бир қысым жүн ерип шықты қолына,
Қашты сақалсыз бай, қашты ол Айман,
Дуғ күлкі, бирак қыз әкеси Ҳайран!
Жуўырып келди кемпир, ал қыз әкеси,
„Кемпирге“ тәп берди жоғалтып есин,
Минек-й ақ жаўлық илинди қолға,
Турды Әбдираман кемпир орнында.
Дуйым журт күлкіден ишеги қатты.

Поэмадағы лиродраматик принциптин күшли болыуының себеби де усындай ҳәр бир поэтик картинаны хәм уақыяны өзиниң ишине камтып алғанлығында болып отыр. Әбдираманның индивидуаль характерин жаратыудағы шайырдың қолланған усыллары қысқаша

усындай. Жуумақлап айтқанда, поэма карақалпак әдебиятындағы реализтик шығарманың ең жақсы үлгісі болып табылады.

Индивидуаль характерди жаратыуда Т. Жумаура-товтың „Ананың кеуили балада“ поэмасының әхмийети үлкен. Поэма жөнінде көп сөз болды. Олардың маз-муну сүүретленген қахарманлардың мазмуну менен реаль, қахарманлардың арасындағы өзгешеликтерге курылды. Көпшилик уақытта шайырға өкпе-гийнелер айтылды. Жоқарыда айтылғанындай бул пикирлер поэманың тийкаргы өзгешелигине түсинбеушиликтен келип шықты. Сонлықтан ол пикирлер айтылды. Екин-шиден, поэмада сүүретленген қахарманға дыққаг ау-дарылмай, бисқа бир қахарманға кеул бөлинип поэма-ның әдебиятымыз тарийхынан алатуғын бақасын кемитти. Сонлықтан биз бул жерде Мамықтың сыпат-лы белгилерин анықлауды мақсет етип қоямыз.

Поэманың өзгешелиги соннан ибарат, барлық уақыт-та лирик қахарман менен объектив қахарманлардың диалоги қосылып оғырады. Бул шайырдың турмысты сүүретлеу өзгешелигинен келип шыққан. Поэманың аты „Ананың кеуили балада“ деп қойылған. Буның үлкен поэтикалык мәніси бар. Себеби ананың кеуили тек балада ғана емес, ана кеуилине хәйме нәрсе жай-ласады, баланың еркелиги де, хәр кыйлы хәдийселер де, ядтан шықпайтуғын трагедияда жайласады. Мысалы Мамықтың өмирлик жолдасы М. Дәрибаевтың сапарға кегиу алдындағы картинаны алайық:

Ағасының мойнынан бул кушаклап,
„Кетпе“—деди мөлдир жасы моншақлап,
— Ағаң кетсе, бес күннен соң келеди,
Дедим мен де жол мугдарын есаплап,
Хайран қалдым жол жүриси жаңа ма,
Бир нәрсени сезип жүрек жаңа ма,
Кетти бирақ еки рет кайырылып,
Хош айтысты мениң менен балаға.

Усы кегистен М. Дәрибаев кайгыс болады. Енди ана жастан жесир қалып ғана емес, ал ерке өкен баланың азабын да тартады. Ол әкесине усаған адам-лардың изинен ерип кетип қалады. Билген адамға бул трагедиядан да жаманырақ! Ана характериндеги өзге-шеліклер поэмада сүүретленген уақыялар негизинде

рауажланып барады. Шайыр хәрактерди индивидуал-ластырыуда усы принципги саклайды. Ана характери-нің индивидуаллық белгилери қызы Роза менен кат-насында көринеди. Мысалы бир күни Розаны комсомол-ға алыуда оны үйинде, мектепте еркелик қылады деп кайтарады. Ол үйине келип жылайды. Роза мени мек-тепке хәм райком комсомолға апам айтқан деп ойлай-ым, дәрегінде айтты ма, айтпады ма, ол белгисіз.

Гүлдей жүзи шоқтай болып қызарып,
Неде болса қапа болған қыз анық,
Еңк-еңк етип моншақ жасы сорғалап,
Сөз катпастан турып алды сазарып.

Коймаған соң бул да жылап қосылып,
Еңирей берди, көзден жасы осылып,
Аздан кейин тағы қайта сорады,
Болғаннан соң бир солығы басылып.

Дегенде қыз зорға айтты дурысын,
— Мынаң қара билмеймен деп турысын,
Сеннен басқа ким айтады сырмды,
Билип турып жөгилигиң қурысын!

Келтирилген үзинди де ана менен бала арасындағы катнастың қандай дәрежеде екенлигин, ерке өскен баланың анаға кандай катнаста болатуғынын жүдә анық көриуге болады. Бала анаға жала жабыуы да мүмкин, ана алдында өтирик сөйлеуі де мүмкин. Хәр кыйлы қыңырлық етиуі де мүмкин, бирақ барлығы да ананың кеуилине жайласады! Мамықтың характерин-деги киши пейиллик-оның тийкаргы өзгешелиги. Ол жаңа типтеги ана. Тәғдирине дуушакерлескен барлық қыйыншылықтарға шыдам береді. Поэма карақалпак поэзиясында жаңа творчестволық излениушиликтин нәтижеси, әдебиятымыздың ең жақсы табысы.

Заманлас хәр кыйлы болар екен, биреулері жәмий-етлик турмыстың алдыңғы қатарлы идеяларын өзінде жамлестиріп, турмыска актив катнас жасаушы болып келсе, базылары турмыстың рауажланыуына, жаңа адамдардың исине, жәмийетлик мүлікке, адамға надур-ыс катнас жасау аркалы турмыс кеширеди, өмир сүреді, бундай адамлар өгирикши де болуы мүмкин, өскешил болуы да турған гәп, басқаларды жаманлап, өзини шонтык абырайын көгермекши де болады,

жәмийетлик турмыстың рауажланыуын артқа тартта. Бундай адамдарды әдебиятта „унамсыз қахарман“ деп атап келген. Бирақ бул термин ҳеш қашан оңғын түсіп алынған емес, ол көбінше әдебияттың өзін тән белгилерин түсинип алыуға иркиниш берип келди және де әдебий шығармаларға анализ жасалғанда жәмийетлик турмыс ҳаққында ҳеш гәп айттырмай то сол шығармадағы уақыялар, адамлар ҳаққында шешленген еки ауыз пикирди айттырыуға алып келди.

Әдебий процессте пайда болған бундай қахарманлардың үлкен практикалык әҳмийети бар. Ол әдебий процессте ғана емес, жәмийетлик турмыста, коммунизмди дүзиуши жаңа адамды тәрбиялауда да үлке хызмет аткарады. Мысалы халық поэтикасындағы шығармаларда сондай типлер жасалған, олар жасларды коммунистлик рухта тәрбиялауда, әдепли, адамгершиликли болууға актив тәсир етеди. Жаксыны жаксы екенлиги жаманға салыстырыу арқалы белгил болады. Бундай типлердің дәретилюи турмыстан халық турмысының белгили дәуирине тууры келеди. Себеби турмыста ҳәр қыйлы ҳәдийселер болады, турмыстың рауажланыуы жаксы ҳәдийселерди де, жаман ҳәдийселерди де шығарады.

Сонғы жыллардағы совет әдебиятшыларының мийнетлеринде не ушын екени белгисиз, бундай типлерге олардың жасалыу принциплерине дыққат аударылма кетип баратырған ҳаллары көп ушырасады. Егер турмыста сондай жаман ҳәдийселер болмағанда, бундай типлер дәретилмеген болар еди. Көркем шығарманы тийкарғы уазыйпасы—халық турмысының рауажланыуына жаңа бағдар бериу, жаңа адамды тәрбиялау. Солай екен, ҳәр бир шығарманың материалы халық турмысы, оның ҳәмме тәреплерин анық көрсетиуе оларды үлкен поэтик образларда сүүретлеуде тала етеди. Сонлықтан көркем шығармаға таллау жасағанда халық турмысындағы ҳәдийселер менен салыстырыу карауға тийислимиз. Көркем шығарманы бир баҳан етип, халық турмысының рауажланыуы ҳаққында өзлеримиздің пикиримизди, ойларымызды, әдебий шығармаларды қалай түсинетуғынымызды ортаға салайык. Сонда жәмийетлик турмысты үйрениу, әдебий шығармаларды дурыс баҳалау анағурақым дәрежеде

әңгиллеседи, адамлардың түсиниклериниң қандай екенлиги тез мәлим болады.

Омиримиздеги унамсыз ҳәдийселер тек турмыста болғаны ушын киритиле бермейди, ондай уақыяларды сүүретлеуе де белгили максет, идея қойылады. Ол сондай унамсыз уақыяны дәретиуши қахарман болыуына карамастан, адамгершилик, гуманизм, ҳұжданлыклы сыпатлы белгилерди тәрбиялайды.

Қысқаша, И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“ романындағы Бегдияр, Х. Сеитовтың „Мұхаббат сыры“ романындағы Сапар, К. Жуманиязовтың „Қаладан келген келиншек“ поэмасындағы Омардың жасалыу принциплерине тоқтаймыз.

И. Юсуповтың поэмаларында унамсыз ҳәдийселерди дәретиуши қахарманлардың өзиниң жолы бар, ол романы толық оқып болғаннан кейин ғана аныкланады. Усы нәрселер ондай қахарманлардың жасалыу принципи болып қалған. Мысалы:

Журттан тасаланып бир күни түнде,
Бир „жүриуши“ түсти байдың үйине.
Бай сонда кылпылдап, жүгинип сакқа,
Дәрхал бир туу қойды сойды қонаққа.
Түңдикти түсирип, сөйлести олар,
Есите алмадым не дести, олар.

Көринип турғанындай, бул жерде сүүретленген еки адамның сондай-ақ байдың қандай адам екенлигин анық түсине алмаймыз. Себеби тек бир-биреуин бақлаған адамлар ғана сүүретленеди. „Жүриуши“ де сондай, оның ким екені белгисиз. Бирақ советлик әдебиятта ислегенлиги оның түр-түсинен белгили болып турады. Ал оның сол жерде ислеген иси мынадай:

Түлки көрген ийттей бас салды қонақ,
Менде де жоқ емес екен күш бирақ.
От басында жатқан садақ әтәшқир,
Күниме жарады сол жерде де бир.

Көрген нәрсесине қызған қонақ исти усылай басалады. Бул ҳәдийселерди бақлаған, оның қандай адам екенлигин билиуе умтылған адам—Арыухан. Қонақ оған асылады, зорлық ислегиси келеди. Типлестиріуи оның усындай жолы арқалы, Бегдиярдың сыры ашыла-

ды. Кызға бир рет бас салған екен деп оны халы душпаны деуге болмайды, ақыры. Сонлықтан:

Егер жамай жауы болса, бул адам,
Дәрхал жуп жағадап тутып аламан.

лейди Арыұхан. Оғызыншы жыллагға келе класс жаулары енди ашық түрде хәрекет етиуден тайынып жасырын хәрекет етиуге киристи. Бул әсиресе, Әбдираманның мына сөзлери арқалы жүдә аныкланады.

Жаслар оқыу ушын келген бул жерге,
Алағала салып ғалаұйт берме.
Хәзир ойын емес, гүрес қызбақта,
Сизлер ойнап жүрсиз дейди аулақта,
Маған гүрес керек, понимаешь — деп,
Тенселер мәсликтен көзи мөлдерип.

Қахарман характерин ашыуды шайыр усылай дауам етеди. Поэманың „Ушырасу“ бөлими жокарыда айтылғанындай класслық гүрестің соқлығысыуға барып жеткен жери. Бегдияр советлик аппаратка жасырынып кирип қалған адам. Ол жаңа рауажланыуға бет алған экономиканы, мәдениетты, жаңа адамды менсинбеушилердин типі. Оның кеуилиндеги оилар да сондай.

Сендей периштеге жұмыс не керек,
Сениң жайың отау, саялы терек.
Тасла артистликті, ол төмен кәсіп,
Сендей гөззалға емес, ол мүнәсіп.

Маскарапаз итінбес, хеш ұақта санға,
Ол ардана болсын Әбдираманға.
Сени көрсем деген бир тилек пенен,
Кеше клуб жаққа барып едим мен.

Шығында қызық екен пьеса дегениң,
Әсиресе унады роликт сениң.
Сен жас тоқал болып ойнағаның да,
Жұрт жылап отырды мениң жанымда.

Бай сени урғанда дыр қамшы менен,
Жууырып бармакшы болып қалдым мен.
Мен ұмытып кеттім пүткіл өнімди,
Еситтім тек сениң зарлы сесинди.

Оның кеуилинде ҳақыйкатлық та, алдау да бар өтирик те бар. Әбдираманды, театр искусствосын сондай дәрежеде жаман көрседе, рольде ойнаған Арыұ-

хан ҳақкында ырасын айтады. Бул айтылған ырас сөз алдаулықтың дузағы, әлбегте. Қахарман образын дүзиүдеги шайырдың бирден-бир жетискенлиги — класслық гүрес тек исте емес, ал сөзде де, пикирлеуинде де деп белгилеп отыр. Усы арқалы оған жеккөриушилик сезимлерди оятады. Класс жауы усындай тәсиллерди ислейди. Ол Әбдираманды сондай сергизданлыққа салады.

Поэмадағы Жәлеке, Бегдияр, моллалар арқалы совет властының дәслепки жылларындағы класслық гүресті дауам етириуши „тал қармаған“ адамлардың типин көреміз. Поэманың реализми усындай адамлардың образын жасауда да көринеди. Бул образлар адамды қырағы болыуға үйретели.

Айырым поэмалардағы қахарманларды жасауда шаблонға жол қойылды. Мысалы айырым поэмаларда өндиристің алдыңғы тәжирийбелерин мойынламаушылар алынады. Олар пахғаны сууға алдырады. питкен жұмысты бүлдиреди, есап жұмысына алжасық енгізеди, урлық ислейди, өсек сөз таратады. Соның нәтижесинде айырым поэмалардағы қахарманлар бир типте болып шыға келеди. И. Юсуповтың, Т. Жұмамұратовтың поэмаларында басқаша ауҳалды көреміз. Олар қахарманларды белгили максетке, белгили эстетикалық принципке тийкарланып курады. Соның ушын олардың поэмалары қызықлы болып, сол максетти орынлайтуғындай дәрежеде пайда болады.

Х. Сеитов қарақалпақ поэзиясына бир неше поэмалары менен келди. Оның дәслепки жыллары жазған „Жарыскан жаслар“ поэмасынан баслап, „Әму қызы“, „Қызкеткен“ поэмалағына шөкем бес-алты поэманың авторы. Сол поэмалардың ишиндеги ең тәуири хәм қарақалпақ поэзиясының антологиясына кирген „Мұдаббат сыры“ поэмасы. Поэмада турмыстың рауажланыуына иркиниш берип атырған күшлерди сүүретлеуде айырықша тапқырлық сезиледи. Мысалы Сапыр — Мураттың сүйген қызы Гүлистанды Баймуратка алып бермекши болады. Соның нәтижесинде түрли ҳийлелер ислейди. Гүлистанның сүүретин колхоздың баслығы Әсет пенен бирге түсирип, армиядағы Муратка жибереди. Булардың арасына хәр қыйлы өсек сөзлер таратады, соның нәтижесинде Гүлистан менен Мураттың арасындағы дослық сууыйды, Мурат армиядан

желгеннен кейін барлық сыр ашылады. Эметтің Гүл-
стан менен хеш қандай қатнасы болмай шы-
ғады. Екі жас жарасады. Сапар менен Баймұрат бу-
лардың арасынан шығып кетіп қалады. Поэмадағы
қахарман образының характерінен келіп шығып ўа-
қыяларды сүүреглейді. Бул өңірік хэм жалағайлық
үстіннен шығарылған хұким еді.

* * *

1. Соңғы жыллары дөретілген қарақалпақ поэма-
лары турмысымыз талап еткен актуаль мәселелерди
орғаға қоя билди. Әдебий шығарманың турмыс пенен
байланысы күшейди. Бул поэзиямыздың жетекши
бағдарына айланды.

2. Қахарман образын жасау бойынша соңғы жыл-
лар — қарақалпақ әдебиятына жаңа баскыш болып ки-
реді. Бул дәуір қахарман образын жасауда фольк-
лорлық образ дүзиу принциптерин кем-кем өзлестірип
хэм рауажландырып, қахарманның реалы турмыс пенен
жақынласуы, оның характерінің психологиясы, ин-
дивидуаль өзгешеликтерин көрсетиу менен характер-
ленеді.

3. Соңғы жыллардағы қарақалпақ поэмаларында
жаңа сапа өзгеріс жүзеге келди. Бул қахарман об-
разын жасаудың принциптеринен белгили болады, ол
қахарманның образын жасауды тәріплеуден психоло-
гизмге өтиу менен белгиленеді.

1968-жыл.

ЎАҚЫЯ ХЭМ ХАРАКТЕР

Ўақыя хэм характер—көркем шығарманың сыпатлы
белгилеринен бири. Ўақыя хэм характер—көркем шы-
ғармада сюжет аркалы әмелге асырылады. Сюжет—
хәзирги әдебияттану илиминде үлкен тартысқа се-
бепши болып турған мәселелердин бири болып табы-
лады. Сонлықтан ен алдын бурын сюжет деген не,
оның сыпатлы белгилери қандай, хэр қандай ўақыя
сюжет бола бере ме, характерди жасаудағы сюжеттин
аҳмийети, дәуір менен сюжеттин характерди, харак-
тердин сюжетти рауажландырудағы тәсири қандай?—
деген бир неше сорауларды орғаға қояды. Биз бул
мәселелерди шешіу ушын қахарман образын жасауда
сюжеттин қандай аҳмийеги бар деген принципти негиз
етип аламыз.

Илимий әдебиятларда сюжет тууралы көп пикирлер
айтылған. Гегельден бастап хәзирги көрнекли әдебият-
шылардын мийнетлеринде сюжеттин турмыс ҳақыйкат-
лығынан дөрейтуғыны ҳақкынлағы режелер орын ала-
ды. Бир характерли жери соннан ибарағ, базы бир
көз қараслар айырым мақалаларда яки топламларда
орыналып қалмастан, сабаклықларға да киритилип жи-
берген, бул лирикада сюжет болмайды деген пикир.
Усы мәселе хәзирги күндеги баспа сөзлердин бети-
нен түспейтуғын тартыслы мәселелердин бирине ай-
ланды. Мысалы 1965-жылы „Литературная газета“ ның
июль, август санларындағы поэма жөнинде тартыс
жүрийланды, тартыстың мазмуны сюжетке келди. Тар-
тысуға түскен әдебиятшылардын мийнетлеринде поэ-
ма болуы ушын „сюжет хэмме ўақыг шәрт емес“ де-
ген пикирлер айтылды. Бул жаңа адамды тәрбиялау,

заманласымыз образын жасаудың хәзирги дәуирдеги ғазыйпаларынан келип шығып атырған хәдийсе болып табылады. Сонғы жыллар ишинде шығып атырған әдебиятымыздың теориялық хәм практикалық мәселелерине арналған коллективлик мийнет „Әдебият теориясы“, О. шарафутдиновтың „Заман, Кеуил, Поэзия“ (1962). Ал Михайловтың „Акыл хәм жүректің поэзиясы“ (1965) сыяклы мийнетлерде сюжеттиң тек эпикалық шығармаларда емес, әдебий шығармалардың барлық тарауларында да болатуғынлығы илимий негизде дәлиллен берилген.

— „Лирикада сюжет болмайды“ деген реже хәзирги дәуир поэзаларының рауажланыуына үлкен зыян бермекте. Мысалы лирик поэзаның ең жақсы үлгилери болған А. Твардовскийдин „Мәнзилден-мәнзилге“ поэзасы канша уақытқа шекем үлкен таргыска себепши болды, соның нәтийжесинде айырым әдебиятшылар лироэпикалық поэзаларды ғана поэма, ал лирикалық поэзаларды поэма емес деп сюжетли поэзалардың рауажланыуы ушын“ деген байрақты көгерди.¹ Егер усыған қарап поэзалардың рауажланыуын белгілейтуғын болсақ, онда көп шығармаларды әдебият тарийхынан алып таслауға тууры келеди. Себеби әдебий процесстиң рауажланыуын мақсег етип қойған бул шақырықта көркем әдебияттың өзіншелик белгилерин бийкарлайтуғын элементлер бар. Және де поэзаның рауажланыуындағы тийкарғы жағдайды аныклап бере алмайды. Пушкиннің „Цыганлары“ менен Лермонтовтың „Мцыри“, Маяковскийдин „Ленин“ поэзаларын кимлер сүйсинип оқымайды? Хәзирги дәуирдеги А. Межелайтисниң „Адам“, А. Твардовскийдин „Мәнзилден-мәнзилге“ поэзаларын ше? Бәринде де сюжет бар, турмыс бар, хәммесинде де—турмыс ҳақыйкатлығы жүдә анық, жүдә реалистлик түрде сүретленген. Сюжеттиң қурылысы көркем шығармада ҳәр қылы формада бериледи. Мысалы драматургияда диалог түринде рауажландырылса, прозада диалог те, автор сөзи де қаҳарманлардың үлкен группасы да қатнасады.

Поэзияда да сондай, ең тийкарғы белгиси—шайырдың кеширмелери. Бул лириканың да, қосықлардың

да, поэзалардың да белгиси. Демек, усылай екен, әдебий образды дәретиүге арналған барлық шығармаларда да сюжет болады, реалистлик әдебияттың тийраткерлери әдебий образ дәретиүдеги сюжеттин әдмийетин ҳеш қашан бийкарлаған емес. М. Горький сюжетти былай белгилейди: „... байланыслар, қайшылықлар, симпатиялар, антипатиялар, улыўма адамлар арасындағы қатнаслар—анаў я мынаў характердин, типтиң өсиўшилигиниң хәм шөлкемлестирилиўиниң тарийхы“¹.

Келтирилген режеде мейли поэзия, мейли проза, драматургия болсын, хәммесинде де сюжет болады деген идеяға тийкарланған. Себеби усылай деп анықлама бериўдин өзи—лирикада да, лирик прозада да, лирик поэмада да сюжет болады деген түсиникти аңлатады. И. Юсуповтың „Сентябрьдеги ойлар“ деген қосығынан мына үзиндини алып қарайық:

Ушын, сизлер, жаўлан урып, шаршамай ушын,
Алыс жакта биреўлерди жылытпак ушын.
Сизлер мениң жүрегимнен жылдылық алып,
Баратырған сыяклысыз шад нама шалып.

Қәне енди келтирилген үзинди де сюжет жоқ па екен? шайырдың белгилі хәдийсеге симпатиясы жоқпа екен? шайырдың кеўлиндеги ойлар жер шарының қайсы мүйешиндеги хәдийселер менен, адамлардың өмири менен байланысады. Егер биз қосық, лирикада сюжет болмайды десек, онда жоқарыдағы қосықтағы ұақыяларды қалай деп қараймыз? М. Горькийдин анықтамасында әдебий образды дәретиүдеги сюжеттиң әдмийети ҳәр тәрепкеме анық берилген.

Сонлықтан, О. Шарафутдинов: ... поэзаны сюжетли, сюжетсиз деп айыруу натуўры. Сюжет характерлердин рауажланыуы тарийхынан ибарат. Демек, солай екен, лирикалық поэмада, яғный қаҳарманы шайырдың өзинен ибарат болған, хәм уақыя сол қаҳарманның кеўили аркалы ашылған поэзаларда да сюжет болады. Сюжет—хәрекет, динамика¹ деп белгилейди. Сонлықтан жоқарыдағы мысалға алынған қосықта да сюжет бар, ол шайырдың кеширмеси арқалы поэтик

¹ И. Киселев. Герой и обстоятельство. М. 1932. 91-стр.

¹ М. Горький. Сбор. соч. в 30-томах, т. 27, стр. 215.

мазмун шығаруға алып келген. Егер сентябрьдегі болып атырған өзгерістер хакқында, олардың жақсы жақтарына болған қууанышлары турмыслық материалға тийкарланбағанда, поэтик мазмунды күшейтуі үшін түрлі детальларды орынлы ислете алмағанда, бул қосықты дүзиуге себепши болып турған уакыя — хәрекет динамикасы — адамда ҳеш қандай тәсир қалдырмаған болар еди. Лирик қаҳарманның характери хәм оның рауажланыуы сентябрьдеги ойлар, пикирлер арқалы ашылады. Сонлықтан сюжет тек конфликтлерди келтирип шығарған ситуациялардан, уакыялардың системасына карап ғана емес, шығармада автор пикиринин, сезимлеринин рауажланыуына карап та белгиленеди. Себеби дәретилген шығарма — жаңа шығарма, жаңа өмир. Жоқарыдағы қосықта егер шайыр ушып баратырған қулардың қанатына өзинин жүрегинин жылыуынан „байлап“ жибермегенде, ҳазирги дәуиримиз ушын онша әҳмийетли болмаған болар еди. Шайыр усындай поэтик образды дәреткени ушын шайыр. „... Талантлы живописьгин полотносында дәретилген ландшафт — табияттағы барлық живописьтин түрлеринен жүдә жақсы. Неликтен? Ол сонлықтан, себеби онда тосыннан, артық болып турған ҳеш нәрсе жоқ, барлық бөлимлер бир пүтинликке бағынған, барлығы бир мақсетке каратылған, хәммеси бир гөзаллықты, бир пүтинликти, индивидуальлықты дәреткен“¹ В. Г. Белинскийдин бул пикири көркем шығарманың сюжети, оның сыпатлы белгилери хакқында айтылған. Турмыс ҳакыйкатлығы, адам өмири сондай бай, ал көркем шығармада оны сүүретлеу имканияты да сондай. Енди усы жерде сауал тууылады, сюжеттин жаны — адамның өмири, халықтың турмысы болса, турмыстағы адамның өмириндеги барлық уакыялар сюжет бола бере ме? анығырағы, көркем шығармада сүүретленген барлық уакыяларды сюжет деп карау лазым ба? В. Г. Белинскийдин жоқарыдағы пикиринен бул сорауларға да жууап алыу мүмкин. Егер турмыстағы болған уакыялардың хәммеси сюжет бола береді деп ойлайтуғын

болсак онда „Бир факттен алжассаң, барлық шығарманы қайтадан жазуға туғы келеди“ (С. Нурымбетов) дегениндей болады да шығады. Ҳазирги дәуирдеги карақалпак шайырларының шығармаларында усы тенденция орын алып баратыр. Олар турмыс ҳакыйкатлығын жазуы дегенде, болған факттен алжаспай жазуы дегенди түсинеди. Егер турмыстағы факт көркем шығарма бола бетегуғын болғанда, онда турмыс ҳакыйкатлығын улыўмаластырыудың, шайырдың творчестволык фантазиясынын неге кереги бар? Бул сорауларға әдебият теорияси жөниндеги марксистлик илим баскашарақ жууап береді. Факт — факт болып қала береді, ол әдебий образға негиз болады, ал әдебий образ дәрежесине көтерилиу ушын сөз искусствосының неше-неше жыллар дауамында исленген, сыналған законлықлары бар. Соған бойсыныуы хәм жана турмыс ҳакыйкатлығы тийкарында ислениуи шәрт. Сонда әдебий образ екенлиги, қатнасыушы қаҳарманлардың хәрекетлери, умтылыулары, шайырдың творчестволык фантазиясы арқалы өтиуи менен белгиди болады, шығармада сүүретленген ҳәдийселер шәртли түрде турмыс ҳакыйкатлығы менен сәйкес келиу, жақынласыу процеси пайда болады. Ҳәр бир көркем шығармада сүүретленген уакыялар — адамлардың турмысындағы ҳакыйкатлықлардың қалай тастыйықланыуын дәлиллейди, оларды толқынландырған сорауларына жууап береді, ҳакыйкатлықтын неден ибарат екенлигин көрсетип турады. Бул әдебий образды дәретиуге себепши болған уакыялардың өзіншелик белгиси. Егер усы белгилери умытылса, әдебий шығарманы дәретиуде де, оны баҳалауда да үлкен-үлкен кәтеликлерге жол қойылады. Шаблонға орын бериледи, сонлықтан әдебий образды түсиниудин белгиди өзгешелиги — сюжет, ол өзинин негизин турмыс ҳакыйкатлығынан алыушы, мұдамы өзгерип рауажланып барыушы, искусствонин негизги категорияларынан бири деп қаралыуы дурысырақ болады. Себеби ҳәр бир үлкен әҳмийетке ийе болған шығарма — әдебий процессте жаңа баскышқа қарай көлем таслатады, турмысты барлық қоспалы ҳәдийселери менен бирге көриуге, оның бағдарларын ашыуға жәрдем етеди. Соның менен бирге, турмыс ҳакыйкатлығын анық идеялык позициядан турып, баҳалауға алып келеди. Жаңа шығарма — жәмийетлик турмыста-

¹ О. Шарафутдинов. Замоң, Қалб, Поэзия, Ташкент — 1962, 108 — б.

² Русские писатели о литературном труде. Сборн. т. 2, 606 стр.

ғы жаңа ҳәдийселерден, оны көркемлик жактан ислен шығыу менен байланысы, усы мазмунда „жаңа искусство—жаңа адамнан басланады“ (И. Бехер) усы мазмунда әдебиеттиң халық турмысы менен байланысы әмелге асырылады, усы мазмунда ҳақыйкат көркем шығарманы курғақ шақырыктан, ҳақыйкат публицистиканы көтеріңки фразалардан айырып таныуға мүмкиншилик береді.

Сюжет—көркем шығарманың белгилеринен бири болғанлығы себебли—ол өзінде көркемликтің басқа да белгилерин жәмлестіруге, турмыстағы пайда болып атырған реаль қаҳарманлар менен дөретілген әдебий қаҳарманлардың арасын бир бирине жақынластырыуға, қаҳарманның мазмунына сиңдирилген, оның ҳәрекет бирлигинен келип шыққан, тутаслығын көрсетип турушы характердиң жаратылыуы менен жүзеге шығады. Сонлықтан сюжет—характердиң өсиу хәм шөлкемлестірилиуиниң тарийхы болып есапланады. Сонлықтан сюжетти аныклаудың хәм оны жанлы мысалларда көриудің бирден-бир жолы характерди аныклау болады. Әдебий шығармада характер менен сюжетти биринен бирин айырып, мынау характер, мынау сюжет деп бөлеклеп койуу жақсы нәтижелерге алып келмей атыр. Себеби сюжеттиң өзи—характердиң рауажланыу тарийхы демей, солай екен, не ушын сюжетти характерден, характерди сюжеттен бөлип алып карау мүмкин? Әдебий шығармаларға таллау жасалғанда да, сюжетпенен характер арасындағы байланысларды анықлағанда да дым зәлели жоқ, тек мына нәрсени жүдә анықлап алыуға тууры келеди, сюжет характердиң өсиуине хәм шөлкемлесиуине негиз таярлайды. Былайша айтқанда, характердиң жүзеге келиуиниң хәм оның барлық табиятын, оның шөлкемлестірилиуиниң жасау формасы—сюжет болады. Характер менен сюжет арасында сондай бир диалектикалық байланыс бар. Оларды бирисиз-бирин түсиниу мүмкин емес. Характер деген не? Л. Тимофеев „Характер белгилери тарийхый жағдайға тийисли, жазыушы тәрелинен шығармада сүүретленген, оның әстетикалық нормасын қабыл еткен адамның ойлары, ҳәрекетлери, кеширмелери, минез-құлқының типі“¹—деп белгилейди. Бул

жүдә дурыс. Себеби характердиң көркем шығармада нени аңлататуғыны, оның хызметі, белгилери тарийхый дәуір менен байланысы—Хәммесин өзиниң ишине алады.

Соңғы жыллардағы әдебий процессте қаҳарман образының характерди ҳақкында бир қанша илимий мийнетлер пайда болып атыр, характер тууралы ағымдағы баспа сөзде уақы-уақты дискуссиялар болып турады. Олардың мазмуны миллий әдебиятлардағы миллий характерлердиң сүүретлениуине қаратылған. Әсиресе, соңғы жыллары жариялған „СССР халықлар әдебиятында характердиң сүүретлениуи“ (1963), „Хәзирги адам әдебиятының қаҳарманы“ (1963) тағы басқа китаптарда характерди дөретиудің жоллары ҳақкында баҳалы пикирлер жүзеге шығып атыр. Жокарыда келтирилген мийнетлердиң ең баҳалы тәрели сонда, мысалы поэзияда, драматургияда, прозада характерди сүүретлеудің өзгешеликлери ҳақкында кең көлемде бақлау жүргизиледи, илимий жуумақлар шығарылады.

Миллий әдебиятларда характердиң сүүретлениуи тартыслы мәселелердиң бири. Бул әдебиеттиң миллий өзгешелигин аныклау болып табылады. Себеби әдебий шығарма—адам образы характериниң ашылыуы менен, турмыс ҳақкында шығарған ойлары менен айрылып турады. Бирақ соңғы жыллары миллий әдебиятлардың сыпатлы белгилерин, оның мазмунын миллий тиллердиң белгилеринен, ондағы лексикалық, грамматикалық, стильлик, интонациялық өзгешеликлерден келип шығып аныклау ҳәдийселери бар. Әдебиеттиң миллий өзгешелигин көрсетиуде сол миллеттиң тилиниң үлкен әҳмийетке ийе болатуғыны табийғый. Тил куралысыз әдебий шығарманың дөрелиуи де мүмкин емес. Бирақ әдебий шығармалардың миллий өзгешелигин аныклауда тилдеги өзіншелик белгилер менен шегараланып қалуу мүмкин емес. Хәр бир миллеттиң жәмийетлик турмысы: әдебиетти рауажландыруға тийгизип атырған тәсири қандай, хәр бир миллеттин психологиялық кеширмелери, дәстүр үрип-әдетлериниң өзгешелиги, ең ақырында, хәзирги кем-кемнен миллетлердиң бири менен бирин жақынласыу, олардың турмысында пайда болып атырған жаңа дәстүрлер, жаңа қатнастары есапқа алыныуы керек. Неге әдебиеттиң миллий өзгешелигин анықлауда шығарманың сол тилде дөретилгени

¹ Л. Тимофеев, Основы теории литературы, М. 1963. 141—стр.

менен шекленип каламыз? Екинши бир пикир, әдебиет-
лардың миллий өзгешелигин аныклауда характердин
миллий рух пенен байланыстырады. Өзи кызык? Әде-
бияттың миллий өзгешелиги дегенде я миллий тилди,
я миллий рухты бөлип алып карау колайсыз. Себеби
тилдин катнас куралы екенлигин, сның әдебиетти дө-
ретуудегин хәм рауажландырыудағы әҳмийетин хеш-
ким бийкарламайды. Ол мудама адамлар арасындағы
катнас куралы болып келди, келе береди. Тилдин әҳ-
мийети жүдә үлкен, бирак әдебий шығарманын миллий
өзгешелигин аныклауда тек тилдеги ресурслар менен,
тилдеги байлықлар менен шекленип калыу жеткилик-
сиз, себеби тилдеги лексикалык, интонациялык, грам-
матикалык кубылыслар сол миллеттиң тилинин өзге-
шелikleri болып табылады, ол әдебий шығарманын
миллий өзгешелигин өзиниң ишине ала алмайды.

Ұғандарлык урыс хәм сонғы жыллардағы карақал-
пак әдебиятында сондай бир хәдийселер орын алды,
мысалы халықлар арасындағы дослық, Октябрь револю-
циясы ҳаққында жазылған айырым шығармаларда ҳәр
бир миллеттен бир адам катнастырылып, оларды өзиниң
тилинде сөйлетеди. Ж. Аймурзаевниң „Айгүл-Абат“
пьесасында Шахмет казак тилинде, өзбек жигити өзбек
тилинде; түркмен жигити түркмен тилинде, азербайжан
жигити азербайжан тилинде, ал рус жигити... кара-
қалпак тилинде сөйлейди. Хәр бир миллеттиң тилинде
сөйлетиу сол халықтың уәкилин тек карақалпак әде-
биятында емес, совет әдебиятының барлығына жайылып
баратыр. Бунын ең қолайсыз тәрәпи соннан ибарат,
пьесаға катнасыушы хәр бир қахарманың характерин
емес, ал олардың сөзиндеги хәр қыйлы өзгешеликлер-
ди көрсетиу менен шеклениуге алып келди, сол арқа-
лы хәр бир миллеттиң уәкиллерин сүүретледди, сол
арқалы миллий характерди жасады. Оның қолайсыз
екенлигин әдебий процесстин өзи көрсетип киятыр.
Миллий характердин толығы менен ашылыуысыз, ре-
алистлик шығарма дөрегилиуи мүмкин емес.

Сонғы жыллардағы карақалпак әдебиятшыларының
мийнетлеринде де сюжет пенен характердин катнасына
итибар берилмей атырғандай көринеди. Гә сюжетти, гә
характерди асырып жибереди. Олардың арасындағы
байланысларға онша кеуил бөлінбейди. Хәр кандай
реалистлик шығарманы алып қарағанымызда уақыяның

характерди рауажландырыудағы, характердин уақыяны
рауажландырыудағы әҳмийетин бийкарлау мүмкин
емес. Себеби сюжет пенен характердин арасында сон-
дай байланыс бар, олар бирисиз (ири болыуы мүмкин
емес, сюжеттин ең тийкаргы белгиси характердин өсиу
хәм рауажланыу тарийхын белгилейди. Сонлықтан—
сюжет-характердин рауажланыу тарийхы, уақыя менен
характердин қарым-катнасы. Поэманын сюжетлик қу-
рылысын изертлеудин өзи характердин кандай усуллар
менен сүүретленгенлигин көрсетеди. Ондағы творче-
ствлык жетискенлик кандай уақыяларды сүүретлеге-
нинне карап емес, ал сол уақыяда сүүретленген харак-
тердин жасалыуына карап белгиленеди. Демек, сюжет
дегенде хәмме уақыт характердин рауажланыу тарий-
хын түсинемиз. Сонлықтан характер—„адам образының
жеке хәм улыұмалык бирлиги“¹. Характердин кәлип-
лесиуи шараятка байланысly. Сорау тууылады, шы-
ғарманың тарийхий жақтан конкретлиги ямаса болған
хәдийселер ҳаққында жазылған шығармалар реалистлик
болып табыла ма? Реализм Ф. Энгельстин аныклауы
бойынша типик шараят пенен типик характердин анық-
лығына байланысly жүзеге келеди. Егер реалистлик
шығарма типик характерди дөрететугин типик шараят
пенен белгиленсе, шығарманын тарийхий жақтан кон-
кретлиги—реализмди белгилеудин баслы критериясы
бола алмайды. Ол еле типик шараят, типик характер
деген сөз емес, оған турмыс ҳақыйкатлығын улыұма-
ластырыу косыла алмай калған. Реализмди белгилеу-
дин баслы критериясы—типик характер, типик шараят,
жаңа жәмийетлик дәуир хәм оны марксистлик-ленин-
лик әдебиет—таныу илиминин тийкарлары аркалы
улыұмаластырыу болып табылады. Егер турмыс ҳақый-
катлығы улыұмаластырылмаса, оның тарийхий уақыяға
шәртли рәуиште сәйкес келиу принципи сакланбаса,
онда бул шығармалар реалистлик болыудан қалады.
Сонғы жыллардағы теориялық әдебиетларда ең әйем-
ги дәуирден хәзирге шекемги демократиялық идеядағы
шығармаларды реалистлик деп атау дәстүрге айланып
баратыр. Ал бизиң карақалпак әдебиетшылары арасын-
да өткендеги классикалық поэзияның хәммесинде

¹ Теория литературы, т. 2, стр. 323, изд. „Наука“ М. 1964.

реалистлик шығармалар деп қарай береді. Шығарманың реализми деп тарихый жақтан конкретлигі (шайырдың жасаған дәуірі деп түсинілуі керек, — Қ. С.) шығарманың класслық характерін алады.¹ Пикиримізше, олардың реалисттик шығармалар болуына көп нәрселер жетіспейді.

Реализмнің ең тийкарғы белгилерінің бири—турмыс ҳақыйқатлығының әдебий шығармада сүүретленуіне байланысы. Бұны кең мәніде түсиніуге тууры келеді. Турмыс ҳақыйқатлығы дегенди әдебий шығарманың көлеми менен шегаралап қойуу мүмкин емес, бул шайырдың турмыс ҳақыйқатлығына, халықтың талабына, дәуірдің қойған талабына қатнасы болып табылады. Сонлықтан турмыс ҳақыйқатлығын сүүретлеу тек реалисттик әдебиятка ғана емес, әдебияттың барлық дәуіріне тән болған белги. Реалисттик шығармалардың және бир белгиси—хәр бир, шығармада турмыстағы уақыяларға түсинип жеткен адамның образы турады. Дурыс, қарақалпақ поэзиясын изерлеушілердің мийнетлерінде хәр бир шығармада турмыстағы хәдийселерди түсинип жеткен деп класслық қарама-карсылықты негиз етип алады, бул улыма дурыс, бирақ усы түсинип жеткен адамның образы келешек ҳаққында, турмысты қалай етип өзгертиу жолларын шеше алмайтуғын адамлар еди. Олар сол дәуірдің турмысының қандай екенлигін көрсетти, оннан арман бара алмады, сондай-ақ шығармаларда адам хәм оның тәғдири ҳаққында улыма түсиник бериледи, ал реалисттик шығармалар мұдамы конкрет түсиник береді.

Үшиншиден, реалисттик әдебиятка қахарман характерінің рауажланыу тарихы психологиялық кеширмелердің терен, объектив сүүретленуі менен белгиленеди. Турмыс ҳақыйқатлығын анық сүүретлеген шығармаларда қахарман характерінің психологиясы хәр тәрепке ашылған болады. Соның менен бирге, реализмнің баслы белгилерінен бири—сүүретленген турмыс ҳақыйқатлығының перспективалары алдын бурын белгиленип қойылмайды, оның объективлиги ашық-айдын көринип турады. Себеби характердің рауажланыу тарихы—бул реаль турмыста жасаған адамлардың

характеріне жақын, сәйкес келетуғын жаңа характер болып табылады. Жүмақлап айтқанда, турмыс ҳақыйқатлығынан келип шыққан сюжет—индивидуаль характердің жасау формасы болып табылады. Шығармадағы реализмнің дурыс түсинілуіне жәрдем береді. Солай етип, сюжет хәм характер жөніндеги, олардың бири менен қарым-қатнасы, пикиримізше, усындай.

* * *

Сюжет характердің рауажланыу тарихын белгілеуши, сюжет пенен характерди шәртли гүрде „айырып“ таныу мүмкин екенлиги характердің рауажланыу тарихы әдебий шығармаларды баҳалаудың критерияларынан бири болса, қәне енди хәзирги қарақалпақ поэмаларында қахарман образын жасаудың тәжірийбелери, оның характерінің рауажланыуындағы баслы бағдарлар қандай екен?

Соңғы жыллардағы қарақалпақ поэмашылығындағы баслы тенденциялардың бири—заманлас образларының индивидуаль характерін жасауда көринеди. Елиунши жыллардан кейинги дәуірдеги әдебий процесстің рауажланыу темпи СССР Жазыушылар Союзы, Союзлық республикалар, Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының съездлери әдебий теориялық мәселелердеги баслы проблемаларды шешиуге қаратылған барлық шығармаларда характердің жасалуы баслы орынға қойылды. Хәзирде де бул әдебий процесстин орайлық проблемасына айланып бармақта. Себеби халық турмысының рауажланыуына байланысы әдебий процессте жаңа кубылыстар, жаңа творчестволық көгериндиклер, реалисттик сүүретлеудің жаңа эстетикалық принцип-лери жүзеге келеді. Бундай хәдийсени хәзирги дәуірдеги қарақалпақ поэмашылығындағы характердің жасалуы тәжірийбесинен де көриу мүмкин. И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“, „Дала әрманлары“, Т. Жумамуратовтың „Украина кызы“, „Ананың кеуили балада“, Х. Турымбетовтың „Мәнгиге тири“, М. Сейтниязовтың „Жигирма еки“, Х. Сейтовтың, П. Құлмуратованың поэмаларында соңғы жылларда қарақалпақ поэзиясына тән болған өзгешеликтерди соның менен бирге, усы жолдағы хәр кыйлы умтылыуларды, надурыс бағдарларды да көриу мүмкин. Қарақалпақ поэмашы-

¹ „Әмиўдарья“ журн. № 12, 1964, 99-бет.

лығы бул табысларға көп излениушиликлердин, көп творчестволык күшлерди жумсау нәтийжесинде еристи. Бул жерде каракалпак поэмаларындагы унамлы бағдарларды аныкламастан бурын, елиунши жыллардан кейинги сюжет проблемасына арналган „уакыялардын дизбеги“, „курғак сөз“ деп белгиленген унамсыз ҳәдийселердин себеби неде екенлигин аныклап алыуға тууры келеди.

Бул дәзірдеги поэмалардын көпшилиги уатандарлык урыс уакыяларына, жаңа семья курған адамлардын арасына ҳәр кыйлы өсек өтирик таратыу аркалы олардын семьясын бузыуға карсы, ямаса биҗин бири сүйип косылған еки жастың муҳаббатын қалың малға карсы қойыу, ямаса өндиристин алдыңғы қағарлы адамы алынады да онын исине табиягтын, сондай-ақ айырым ески идеяға сүйениуши адамлардын иси карама-карсы қойылады. Усындай уакыялардын бағытлары бир неше поэмаларға негиз болды. Соның нәтийжесинде, ол поэмалардағы сюжетлер бири менен бири уласып, бир типте, сюжетлик курылыстың схемасы келип шықты. Сонлықтан жокарыдағыдай унамсыз ҳәдийселерге жол қойылды. Бул әлбетте, әдебий шығарманың сыпатлы белгиси—характердин рауажланыу тарийхын сүүретлеуға итибар бермегенликтен, сюжет пенен характердин арасындағы байланысларды түсинбегенликтен келип шыққан ҳәдийсе еди. Себеби адам ушын әдебий шығарманың баҳалы тәрепиле соннан ибарат, онда айрықша сол шығармада сүүретленген адамның характери қандай екен, қандай уакыялар тийкарында кәлиплескен екен, қандай уакыялар негизинде рауажланды екен дегенге усаған бир неше сораулар қызықтырады. Сюжеттин исенимдиллиги де қаҳарман характериниң жасалыуына байланысly. Сюжеттин характерди кәлиплестириудеги ҳәм рауажландырыудағы әҳмийетин анығырак белгилеу ушын Х. Турымбетовтың „Еки дос“ поэмасын алып карайык:

Поэма партияның XX съездинен кейин жазылған. Ауылхожалығын механизацияластыруу, техниканы ийелеу—поэманың алға қойған мақсети.

...Бир күни бизиң ауылда,
Екшембиниң кешинде,
Бизиң үйде болды той,
Дәл июньның ишинде.

Тойым емес еди бул,
Үйленуҗе арналған,
Ал бирақ та мынау той,
Қымбат еди дым маған.

Себеп көп жыл ойлаған,
Орындадым бир исти.
Питкерим мен жақында,
Тракторшылық курсти.

Нурбай характериниң рауажланыуына ҳәм оны аныклауға себепши болатуғын биринши уакыя усылай басланады. Дурыс, поэмада той да сүүретлениуи мүмкин, бирақ ол қандай мақсетте, сүүретленген қаҳарман характериниң қандай сыпатлы белгисин ашады, соған қарап белгиленеди. Поэмадағы тойдан белгилі кәнигеликти ийелеген адам деген түсиниңти билемиз, тек. Жаңа механизаторлық кәнигеликти ийелеген адамның алдында қаншалаң-қанша қыйыншылықлар, қаншадан-қанша кууанышлар, оның кеулинде қаншадан-қанша өзгерислер болады! Шайыр бул қаҳармандағы өзгерислерди де көрсетиуди нәзерде тутады, бирақ Нурбайдың МТС тан трактор алыуы, Танияға үйленетуғын болғанлығы, Николайдан гүманланыуы характердин рауажланыуы болған сюжетти белгилей алмайды. Поэмадағы сюжеттин характерди рауажландыра алмағанлығы және мынада көринеди, бир күни Нурбай түс көреді, оның жақсы бағы бар, бул бағқа әкеси тәрбия еткен, сол бағда Нурбай отырғанда Николай менен Тания келип „ойын“ қурады. Бул Нурбайға жақпайды. Әлбетте. Себеби бул уақытлары Нурбай Танияға үйленемен деп жүрген еди. Ол Николайға өкпелейди, қатты бақырып түргеледи. Бул ҳәдийселерди Нурбай түсинде кеширмей, ҳақыйқат турмыстың өзінде болғанда да Нурбайдың характерин поэма көлеминде жаңы етип аныклауы мүмкин емес. Себеби сүүретленген ҳәр бир уакыяның рауажланыуын, усы рауажланыуды жүдә анық көзге тасланып туратуғын характердин баслы моментлерин есапка ала алмайды. Қаҳарманның ҳәр бир адымындағы елеули моментлер, сүүретленген картинаның негизинде жатқан, характердин рауажланыуына себепши болатуғын уакыяларды аныклау уазыйпасы турады. „Еки дос“ поэмасы бул уазыйпаны бежере алмады. Қаҳарманды ақ кеуил деген менен ол ақ кеуил болабермейди. Оныңақ кеуил-

лигин билдиретуғын бирден-бир әдебий усыл—қахарманның ойлары, қарекетлери, кеширмелери. Усыған қарап қахарманлар аныкланады, характери ашылады. Поэманың „уақыялар дизбеги“, „курғак сөз“ болып шығуының себеби усыдан, сүүретленген қахарман характери менен уақыялар арасындағы байланыс бири-не-бири мууапық келмейди.

Әлбетте, шайырдың ҳазирги дәуирдің турмысын сүүретлеуге умтылғанын „Үш жүрек“, „Еки дос“, „Мәнгиге тири“ шығармаларын кууатлауға болады, поэмаларының сыпатлы белгиси—заманласымыз образын жасауға ҳам қахарманның „моно тогине“ курылуыдан ибарат. Бирак сол жери өкинишли, ҳазирги дәуирдің турмысындағы тастыйыкланып атырған коммунисттик идеялардың женимпазлығын үлкен поэтик формаларда сүүретлеуде тапқырлық сезилмейди, сюжет өзине ылайықлы характерди талап етеди.

Поэмалардағы сюжетлик бағытлардың рауажланыуындағы бир ҳәдийсе—П. Кулмурадованың „Гүлжан“ поэмасы арқалы жүзеге келеди. Ол 1963-жылы „Әмиў-дәрйя“ журналында жарияланды. Поэма тууралы С. Ахметовтың усы журналда жарияланған „Өмир және поэзия“ деген макаласындағы бағаға толық косылуға болады. Дурыс, поэмада Гүлжан „совхозда үлгили механизатор“ деген принципке курылған. Соған сәйкес Гүлжанның барлык өмири сүүретленеди. Поэмадағы азалы ҳәдийсенин картинасы, тәрбияға алынған Гүлжанның үй жумысына араласпауы, және деминиң арасында үй жумысына ҳам совхоздың исине „жан ендирип“ жиберии туралы. Буларда ең тийкаргы кемшилик қахарманның тек сырткы көринисине ҳам уақыяның сырткы байланысына әҳмийет бериушилик сезиледи. Ал неликтен усындай дәрежеге жетти, онын жууабы жоқ. Гүлжанның турмысында көлемли уақыттың уақыялары бар, ал поэмаға тән болған эпикалык—яғний негиз етип алынған уақыяның рауажланыуы жетиспейди, уақыя үзилеп-үзилеп калып кете береді. Негизги уақыя менен қахарман характериниң рауажланыуы Х. Сапаровтың „Мениң заманласларым“, Қ. Жуманиязовтың „Жүрек сүйгендики“ поэмаларында да сакланбады. Поэмаға негиз етип алынған уақыяның рауажланыуы ҳам сол рауажланыуда аныкланатуғын қахарман характериниң ашылуы—сюжеттиң ең тий-

каргы сыпатлы белгилеринен бири болып табылады. Поэмаға негиз етип алынған уақыяның рауажланыуы менен бирге, рауажланған уақыяның исенимли болуы да лазым. Исенимлилик—сюжеттиң белгилеринен бири. Бул уақыялар арасындағы байланысларды да рауажланыуға себепши болып атырған кайшылықларды да өзинин ишине алады. Сюжеттиң және бир сыпатлы белгилеринен бири—сүүретленген уақыялардың турмыс ҳақыйкатлығына курылуы—еле әдебий шығарма дәрежесине көтерилди деген мәнини аңлатпайды, себеби басыбир шығармалар да турмыста болған ҳәдийселерди алып, ал оны сүүретлеуге келгенде, көп кемшиликлерге жол койуу уақты-уакты ушырасып турады. Мысалы „плат атка минип, техниканы меңгерди“ деген менен ол турмыс пенен байланыссы бола бермейди, бирак ол да турмыс ҳақыйкатлығы, әдебий шығарма болуу ушын турмыс ҳақыйкатлығын типлестирiu, улыумаластыруу керек, уақыялар арасындағы байланысларды, алға илгерилеуши бағдарларды ашып бериу менен белгиленеди. Жоқарыдағы поэмалардың негизги кемшилиги усыдан көринеди.

Турмыс ҳақыйкатлығына әдебий шығарманың курылуының жана үлгилерин, әдебий шығармада сүүретленген турмыс ҳақыйкатлығының конкретлигин, оны поэтикалык картиналарда сәулелендириу—ҳазирги дәуирдеги лирикалык поэмаларда айрықша көринип турады. И. Юсуповтың „Дала әрманлары“ поэмасын алып қарайык: Дала ҳам лирик қахарман арасындағы уақыялар былай ашылады.

Сабырлы ҳам жууас дала ойлары,
Булт кууған дауылдай оны айдай бил.
Шашау жайылады дала койлары,
Шопан болсаң қайтара бил, жыйнай бил.

Әне, аласар кус, дала—ойшылы,
Отыр көзин жумып дөңнин басында,
Туйылажак дала Шекспирлери,
Деген хабар бардай отырысында.

Сонғы жыллары дөретилген лирикалык, лироэпикалык поэмаларда шайырдың уақыяға кириспеси, яғний уақыяның басламасы бериледи. Бул кирисиулер поэмаларда сүүретленген уақыяның бир сыпатлы белгиси болған менен, ол еле поэманы қарекетке келтириуши,

қахарман характеринің рауажланыуын белгилеуші сюжет бола алмайды. Жоқарыда келтирилген мысалдардан усы нәрсе—белгиі болады, себебі олар қахарман характеринің ашылыуындағы баслы хәдийсени белгилей алмайды. Соның менен бирге, бундай хәдийселер тек лирикалық поэмаларға тән кубылыс емес, поэманың басқа түрлерінде де сондай-ақ роман, повесть, драмалық шығармаларда да болады.

„Дала әрманлары“ поэмасында қахарман характеринің рауажланыуын белгилеуші бир момент бар, ол лирик қахарманның кеуили арқалы мәлім болған горизонттың ашылыуынан турады, горизонт арқалы қахарман характері де ашылады.

Жер менен аспанның жүклерін жүйлеп,
Данқлы кепсерлеуші горизонт жатар.
Хәм жер, хәм аспанның сырларын сөйлеп,
Өз кеуилинде түрлі ойлар оятар.

Сүүретленген хәдийсениң конкретлигінде сонда, поэмада қойылған негізгі мәселенің рауажланыуындағы баслы бағдарды белгилейді, баслы нәрсе бул жерде сүүретленген деталь менен горизонт хакқындағы бизің түсиниклеримиздің сәйкес келиуінде болып қалмастан, сол горизонт хакқындағы ойлардың жана ойларға, оның сырларын билип алыуға умтылыулар менен, табиғатты өзгертиуге катнас жасау менен белгиленеди. Бул умтылыулар лирик қахарманның кеуилинде альпинисттің бийік шыңға өрмелегениндей болып кетпестен, горизонт хакқындағы дәслепки билимлер анасының түсиниги менен, яғнай оның маңа пикирлерине исенгенлиги менен анық көринип турады.

Балам, жер аспанның шегарасы ол,
Аржағы жарқабақ шыңраулы терең.
Нағайбыл жол түсіп барсаң, хошар бол,
Зинқар аржағына шығып жүрме сен,

Азымшық жер емес, аспан асты да,
Мине, кара, ушы-қыйырсыз далаң.
Бунда бизің ауылымыздан басқа да,
Көп ауыллар сыяр қондырсаң, балам.

Лирик қахарман характеринің рауажланыуында ана тәрепинен айтылған бул поэтик улыұмаластырыудың үлкен әһмийеги бар. Себебі оның көзі менен көргени

горизонт, ол жөнінде еситкени-горизонттың аржағы шыңраулы терең. Поэтик улыұмаластырыудың конкретлигінде сонда, ол характердин рауажланыуына себепши болған тийкаргы ұақыяны таңлап ала билиуге, сондай-ақ оның хакыйкат екенлигине исеним тууырады. Жер кеңислиги, аспан менен жердің шегарасы хакқындағы лирик қахарман кеуилинің ойлары-поэмадағы сюжетлик линиялардың рауажланыуына себепши болған тийкаргы жағдай болып табылады. Сонлықтан поэмада лирик қахарман характеринің жасалыуында мұданы кеңислик, горизонт турады. Бул өз наубетінде, табиғаттың сырларын билиу үшін алып барылған түрести, ашылыулардың жана ашылыуларға, кеуилдеги ойлардың жана ойларға, ен ақырында, табиғат пенен халық, турмыс хакыйкатлығы менен кеуил арасындағы „диалектика“ның ашылыуы менен анықланған. „Дала әрманлары“ поэмасының кар-калпак поэзиясында реализмнің жаңа кеңислигин ашыудағы әһмийеги де усыла.

Поэманың сюжетлик курылысындағы бундай унамлы фактар жүдә көп. Егер хәм садалық пенен хәм даналық пенен айтылған ананың сөзлери лирик қахарман кеуилинде горизонт хакқында сондай исенимдерди пайта еткен болса, совет мектебиндеги горизонт хәм кеңислик хакқындағы түсиниклер басқаша көзкарасты, басқаша исенимди пайда етеді. Дурысында, ананың сөзінде даналық та, садалық та бар еди. Горизонтты „жер менен аспанның шегарасы“ деп жүрген ананың түсиниклери—феодалдық түзимнің неше жылдар дауағында халықтың санасын шырмалған түсиниклери еди. Усындай түсиниклер менен бирге, ана турмысты баклау арқалы да тәжирийбе топлаған. Бул тәжирийбе „аспан астына қондырсаң, көп ауыллар жайғасады“ деген түсиниги, силтеуі хакыйкатлық еди. Лирик қахарман характеринің ашылыуындағы бул хәдийсени айрықша белгилеп өтиуге тууры келеди, себебі социалистлык турмыс хакыйкатлығы адам кеуилинде, оның түсиниклерінде әһайып өзгерислерге алып келди. Соның менен бирге, реализмнің кең мүмкиншилиги бар, ол турмыс хакыйкатлығын кең планда ашып бериуге жәрдем береді, турмыс хакыйкатлығын улыұмаластырыу, оның унамлы бағдарларын сезиу, қайталанбайтуғын картиналарда қахарман характерин

ашыуға, шайырдың творчестволық мүмкиншілігіне жаңа бағдар, жаңа излениушіліктер бағышлайды. Айрықша соны белгилеп өтүүге тууры келеді, жокарыдағы келтирилген мысалларда лирик қахарманның каракалпак халқына тән миллий характер екенлигин анықлап турады. Бул поэмада сүүретленген уақыялардың каракалпак халқына тән болғанлыгында ямаса поэманы қар қалпак шайырының дөреткенлигинде болып калмастан, (буның да үлкен әхмийети бар) турмыс ҳақықатлығынан келип шығып, дүзилген поэтик образдың, усы образ аркалы мәлим болған қахарман характеринин миллий өзгешелигинин сакланыуында, турмыс ҳақықатлығына совет адамына тән болған позициядан турып катнас жасауында, поэтик образды дүзиудин принциплеринде, ен ақырында, турмыс ҳақықатлығын типлестириудин усылларында болып табылады. Хәр бир халықтың психологиялық, сиясий, этнографиялық өзгешелиги — тарийхий рауажланыудын жемиси.

Екиншиден, лирик қахарман характеринин рауажланыуындағы баслы шараят даланың өзлестирилиуи турады. Буны шайыр қалай болса, солай айырым шайырлардың поэмаларында көп қолланылған „Сахраға барып, каналлар қазып, яки жерди бураулап, тез арада газ булагын тастырып жиберийди“ лирик қахарман характерин жасаудағы эстетикалық принцип етип алмастан, сахраны өзлестириудеги барлық қыйыншылықларды, хәр қыйлы умтылыулардың, турмыстағы базы ҳәдийселердин ақыбети неге алып келгенин тәбиятты өзгертйуде халық массасының қахарманлық гүреслерин, оның алға илгерилеуши бағдарларын негизги эстетикалық принцип етип алады. Бүгинги ис-ертеңги табыслы жасаудың тиреги. Солай екен, поэмадағы сахра кенислигинен горизонтқа шекемги аралықты шайыр былай алады:

Горизонт—балалық қыялларымын,
Алыс мәңзиллери сырлы жийеги.
Сениң қызыл туудай бояуларының,
Ғыжлап ағыуларын көргим келеди.

Тезден көргим келер сенде ертеңги,
Дала келешегин-вышка тоғайын.
Трубалардан атып майлы ө тенди,
Турған сүүретиңди салып шығайын.

Шайыр усыны максет етип кояды. Бирақ, турмыс ҳақықатлығынан поэманы дөретйуде уақыялар аралындағы байланысларды, олардың бир-бирине сәйкес келиуин, олардың арасындағы негизги уақыяны рауажландырыуды усы рауажланыу негизинде пайда болған конфликттерди қалай ашты, қалай шешти екен деген сораулар турады, дурысында да, қалай сүүретленген?

Усы жумыстағы биринши мақалада „Дала әрманы“ поэмасын ағы лирик қахарманның жасадыуы тууралы жүргизген пикирлеримизде барлық уақыя қахарманның кеуили ашылған деген едик. Себеби шығармада сүүретленген уақыяның композициялық журылысы конфликтлери қахарман образының характерин ашыудағы ен тийкаргы усыллардың биринен жаспланады. Поэмадағы конфликт совет адамларының тәбиятты өзгертйу жолындағы алып барған гүресинен турады. Тәбияттың сырларын ашыу, жаңа өндирис байлықларының горизонтын ашыу-адамлардың өмир тарийхында үлкен из қалдырды. Поэмадан мысаллар алып қарайык:

Жазда Анызакка, қыста Боранга,
Қорытты даланы, көмиктин үстин.
Жазатайым бунла келген адамға,
Танытты әкесин, күдиретли күштин.

Үстирт бойлап кетип баратырған кәрұанларға келтирген апатын:

...от, шамал гүўлеп
Қайкайып кәрұанның түсти изине.
Қудықларды көмди гас, боран қылып,
Бурды кәрұанларды қызыл қияға.
Төкти ауыз сууды, ме-лерди жулып,
Тиллер далауласты, келмей гояға.

Бундай апатларға келтирип атырған, әлбетте, тәбияттың стихиялы күшлери. Адам өзиниң өмир жолында бундай күшлерди билиу, оған карсы гүрес алып барыуы мүмкин, бирақ тәбияттың күшлери адам алдында өзлигинен бас ийген эмес! Ол мудамы өзинен үстем болған күшти талап етти. Егер оның усындай күдиретине тәуекел етип, сың байлықларын алыу үшін гүрес жүргизйу нәзерде тутылса, ол тәбияттын ериксиз күшине ушырасып отырды. Шайыр поэмадағы

конфликттин жүдө анык көринишүи ушын даланың байлыгын изертлеуге шыккан биринши экспедициянын ағзасы Мари ның кыдай трагедиялык ауҳалға ушырасканын көрсетеди. Төмендеги поэтикалык ұлыұмаластырыуда саҳра хэм адам арасындағы бундай тартыстың ақыбетлерин анык көриуге болады.

Кызған таба янлы, хәйирли дала,
Елиилдер кууарып, аппак маялыш.
Маялыш түбинде солған бир лала,
Кыз жатыр, толкыйды сезимлер алыс.
„Суу“ деп аузын ашып жатыр бос шелек,
„Суу“ деп мырсыйды, оның ийеси.
Жабайы Аңызак шаңғытты елеп,
Бастан косынканы әкетти шешип.
Алтын шаш толкыны шаңға былғанып,
Аппак маялышка оралар гейде,
„Мен өлгим келмейди, босған-бос жанып,
Бул ушын жууапкер далалар“ дейди.
Жас әрманлар қабырғасы сөгилип,
Басларын тас ескерткишке уряды.
Көз жас фонтанында мәңги егилип,
Артезиан шашмеси жылап турады.
Кызғалдақлар жанар кыз әрманындай,
Өкиини бас шайқар аппак маялыш.
Шексиз дала-дүзлер гүрсинер тынбай,
Елип еткен шамалдаң есигилер налыш.

Көрип отырсыз ба, шайыр өзіндеги бар талантты, бар энергияны, бир рухый байлықты, бар күшті адам ушын, адамға адамның дослығы ушын жұмсаған, бул катарлар бир спектакльди адамның көз алдына елестетеди. Шайыр бул спектакльди колы менен жазып, көзи менен көрип отырған деуге болмайды, ол бул катарларды өзіннің арте иясында ағып турған қаны менен жазған, сол ушын бул шайыр дәуиримиздің ең көрнекли шайыры деп атауға тууры келеди. Шайырдың шайыры да бар екен! Поэманың сюжетлик линиясындағы сыпатлы белгилердің биігі—уақыялардағы конкрет байланысларды да, конфликтлерди де өзіннің шегінде сүүретлейди. Қыз әгиралындағы хэмме затлар—оның шелеги де, косынкысы да, шексиз далалар да, узак-узиқтан есип киятырған шамаллар да бул трагедияға қайғырыу менен бас ийеди. Налыш тартады!.. Лирик қаҳрманның, адамға деген гуманистлик сыпатларын аныклап, оны поэтик формада беріуге жәрдем етеди. Шайырдың творчествосындағы бул хәдийсени

айрықша белгилеп өтиуге тууры келеди, себеби оның „Арзығұл балладасы“ шығармасында да тенине қосыла алмай, өзін сууға атқан Арзығұлдың трагедиясын көздеги толқынлар, камыслар „айтып“ жеткереді, және де, оның көп ғана шығармаларында я сууы мәңгилик жокарыға атлығып турған булақ, яки қарақалпақ жерине жарасық беріп тұрған саялы тал турады, яки асырымлардан асырымларға жылқы қуған жигиттин келбети, яки ярына қол шаршысын былғаған төбешиктеги қыздың сүүреті турады, ал базы бир шығармаларында Қаратаудан түлеп ушқан суңқар, ол өзіннің қанатларына дослық выпелин тағып, халықлар арасындағы дослықтың парихатшылықтың жаршысына айланады. Бундай уақытларда шайыр кеуилиннің ойлары оның кууанышы да әлемде болып атырған базы бир хәдийселерге қайғысы да сүүретлеуін табады. Хәр бир халықтың поэзиясының өзгешелиги болғаны сыяклы қарақалпақ поэзиясында „дала, суңқар, шапқыр ат“ типіндеги символастырылған поэтиканың берилиуі менен анықланып турады. Әсиресе, И. Юсуповтың поэзиясына сол нәрсе тән, ол лирик қаҳрманды хәр тәреплеме ашыу ушын, кеуилиндеги барлық ойларды бере алады, әгиратпағы хэмме зат сүүретленип атырған хәдийсениң мазмұнын ашыу ушын хызмет етеди. Қарақалпақ классик поэзиясының шығармаларында шайырлар „оригиналь“ салыстырыуларға, сүүретленип атырған хәдийсеге гиперболалық мәни беріуге айрықша қызығар еди. Ал И. Юсуповтың поэзиясында бундай дәстүрлерди өзлестірип тұрмыс хәқыйкатлығының конкретлигине, оның поэтикалык күшинің басым болуына айрықша итибар бергенлигин көремиз. Жокарыда мысалға келтирилген „саҳра хэм кыз“ деталы оның дәлили болады. Саҳраны өзлестіриу жолындағы қарама-қарсылықтар гүреси де өзіннің жаркын сәулесін табады. Бул жерде поэмада „саҳра хэм кыз“ деталы берілген екен, енди соған қарап поэманы лироэпикалык деп атай берсе болмай ма деген сорау турады.

Әдебий шығарманың бир пүтинлиги-сүүретленген уақыялардың пүтинлигине байланысly. Мейли лирикадағы, косықтағы, поэмадағы хәр бир деталь хэм оның сүүретлениуі сол шығарманың барлық тәбияты менен, барлық жиплери менен бирлесип кетеди. „Дала әрман-

лары" поэмасында да сондай, ондағы "сахра хәм кыз" поэмадағы горизонт пенен бирлесип кеткен, барлық хәдийсеге лирик қахарманның кеширмеси қосылма отырады, турмыс хакыйқатлығынын объективлиги белгили болып туралы. Усындай законлықлар арқалы тәбият хәм адам арасындағы конфликтти ашады, "сахра хәм кыз" — лирик қахарманның характериндеги өзгешеликти билгенликтен, поэма лирикалық болып қала береді. Себеби поэмадағы Мария хакқындағы деталды лирик қахарманның кеширмелеринен бөлек адам карау мүмкин емес.

Үшіншиден, поэмадағы сюжетлик бағытлардың рауажланыуын да тәбиятты өзгертиу жолындағы гүреслердин жаңа кеңисликлери ашылады.

Дала океанында басланғандай сен,
Тайнапыр техника кәрүаны ықты.
Тәкаббыр күшли Шөл тәнириси менен.
Адамлар ең сонғы айкасқа шықты.
Бул айкаста дала әрманларының,
Гүллеуи, биятка шығыулары бар.
Шөлде өткен сахра заманларының,
Аңсаған сууының ағыулары бар.
Тәбият анаға бунда адамның,
Перзентлик мийрим барық урып жатар.
Әжайып келешек абат заманның
"Гүллеуи бармыз" — деп бунда тил қатар.
Бул айкаста гүлдей мезгилсиз солған,
Қайран, Марияның қанлы кеги бар.
Бул кекте инсанның Шөллерге болған.
Питпес аразлығы, өшпенлиги бар.

Бул жерде лирик қахарман характериниң рауажланыуындағы тийкарғы өзгешеликти, хәзирги турмыс хакқында ойлаудан келешек хакқында қиялланыуға шекемги аралықты кеширме арқалы беріуіге ериседи. Бунның ең негизгиси адамлардың кеуил горизонты өз нәубетинде халықлар арасындағы дослық горизонтын "тоған жер картасын" өзлестиріу жолында алып барылған гүреслердин нәтижесинде кеңислик горизонты ашылады. Сюжетлик бағдарлар поэмаға тән болған эпикалық, бир пүтинликти, характердин рауажланыуындағы уақыялардың шегине жеткен жерин өзиниң ишине алады, сол ушын поэмада характердин рауажланыу тарийхының избе-излиги сакланған, сол ушын сюжетлик бағдарларда характердин рауажланыуына

себепши болған моментлер таңлап алынған, сол ушын поэма хәзирги карақалпак поэзиясының ең ири табысларының бирине айланады. Жокары да көрсетилген сыпатлы белгилер поэмашылықта жаңа табысларға қарай кәдем таслауға база таярлайды. Поэмадың сюжетлик бағдарларындағы характердин рауажланыуын тәмийинлеуши моментлер усылар. Сонлықтан лирик қахарман:

Не излеймен жалғыз сахраға шыгып,
Не тилейди, мениң сахрайы жаным.
Кушаклағым келер, сүйіп көзинен.
Бул кушак жеткисиз, шексиз даланы,
Дүрлеп ушқан қырғауылдың изинен,
Көзлерім телмирип қарап қалады..
Лийкин, жетпес мениң сабыр-тақатым,
Көз жумып, күн бойы ойға толарға,
Алысларды аусар, тыпыршып атым,
Шамалдай ушсам дер, кен далаларға.

Деп айтыуға хакылы еді. Лирик қахарман характериндеги активлик — коммунизмди курыушылардың кеуиллеринде жаңалан жаңа горизонтлар ашалай!

Лирик қахарманның характерин жасауда. Х. Турымбетовтың "Мәңгиге тири" поэмасының базы бир өзгешеликтери тууралы, оның сюжетлик курылысындағы жетискенлик, кемшиликтер хакқында тоқтап өтиуге тууры келеди. Себеби карақалпак поэзиясында Ленин хәм Коммунистлер партиясы билим алыу хәм турмысты социалистлик тийкарда қайта курыу процес-театикалық кенликтин орайы болып келди. Ленин хәм билим алыу, турмыстан өз орнын табыу — усы дәуирдеги көп ғана поэмалардағы сюжетлик бағдарларға негиз болды. "Мәңгиге тири" поэма да усындай уақыяны сүүретлеуге арналған.

"Мәңгиге тири" — лирикалық поэма. Әлбетте, лирикалық поэмалар қахарман образын жасау усылына қарап айрылады. Поэма лирик қахарманның жаслық дәуириндеги турмыс курыу, турмыстан өз орнын табыу усаған хәдийселерге қатнасынан басланады.

"Мәңгиге тири" поэмасында да бурын ашық болған, бирақ қәнигелик пенен, адамның жумыс орны менен сеүгини қатар қойыу солай етип, олардан я қәнигелик артықмаш, я сеүге артықмаш деп жуумақ шығару, пикиримизше, заманласларымыздың талабына жуап бере алмайды. Бул жерде заманласлар қәниге-

ликти ийелемей тез үйлениу керек деген идеяны
қойып атырғанмыз жок, гәл турмыс ҳақыйкатлығы
нан, оның мәнісін түсиниуден, оның алға илгерилеу-
ши бағдарларының орнына, таяр режелерди, таяр қа-
ғыйдаларды усыныуда болып отыр. Бул турмыс
ҳақыйкатлығының объективдигин бийкарлауға себепши
болады. Қанигелик деген не? Мысалы ҳазирги орта
мектепти питкерген ҳәр бир заманлас машинаны мең-
гере алады, пахтакеш, сауыншы, токарь, балықшы,
уста болыуы мүмкин. Ал турмыста белгили қаниге-
ликти ийелеп алғаннан кейинги сеўгини алып қараң,
оның белгили гәрепи жаксы нәтийжелерге алып келсе,
айырым қол-йсыз жағдайларды да ушыратыуға бола-
ды. Сеўгини—белгили жұмыстың қанигелиги ушлап
тура алмайды, сеўгини—сеўги ушлайды, өзиниң жаса-
уы, гүллениуи ушын жана жағдайлар дәретеди, ол
адамлар арасындағы сеўгини беккемлеп барады. Сеў-
гиниң законлары турмыстан шығатуғынлығы Г. Ниқо-
лаеваның „Жолдағы шайқас“ романындағы Вахиров,
Ч. Айғаматовтың „Тал шыбықтай дилбарым“ повестин-
деги уақыяларда жүдә анық берилген. Бул шығарма-
ларда сеўге топаторыстан қанигеликке байланысты-
рылып қойылған емес, турмыс аркалы, жасау шараы
аркалы пайда болғанлығы, сеўги де жиберилген кәте-
ликлердин алдын алыу жоллары, халықтың турмысы
менен сәйкес бағдарлары ашып берилген. Солай етип,
жоқарыдағы келтирилген мысаллардан сол нәрсе бел-
гили болады, сонғы жыллары каракалпақ шайырлары
поэмада қахарман образының характерин ашыуда тур-
мыс ағымының өзинен келип шықпай, сеўгини қани-
геликке байлап қойыу тенденциясына ушырасты. Бул
тенденция қахарман характериниң барлық тәбиятын
ашып бериуде үлкен зыян тийгизбекте. Себеби я қани-
геликти ийелеуге шәкемги, я сеўги жоллары қа-
харман характериниң рауажланыуын белгилей алмайды.
Буның өзи каракалпақ поэмашылығында турмыс ҳақый-
катлығын улымаластырыуда үлкен түсинбеушиликтиң
бар екенлигин аңлатады, кеўил менен қанигеликлер
арасындағы өзгешеликлер есапқа алынбай атыр. Сон-
лықтан „кеўил диалектика“ сын сүүретлегенде:

Үйлениуе келгенге,
Меили кейин қалайын.

Делим жұмыс легенде,
Алдын орын алайын,—деп бериледи.

Жоқағыдағы пикирлерден „Мәнгиге тири“ поэма-
сында лирик қахарман характерин рауажландыруға,
оны қалиплестиреуге, себепши болатуғын сюжетлик
бағдарлар жок деген мәни келип шықпайды. Поэмада
ең бир орынлы қолланылған, лирик қахарман харак-
терин жасауға себепши болатуғын ҳәдийселерден бири
билим алыуға умтылыушылық жәй адам дәрежесинен
жәмийетлик турмысмыздың алдыңғы қатар адамы,
турмыс талап еткен актуаль мәселелерди ортаға қойып
атырған, сонь менен бирге, дәуирдин хәм кулағы
хәм көзи, шайыр дәрежесине көтерилген адамның
характериниң жасальу процесси турады. Бул поэманың
ең тийкаргы сыпатлы белгиси хәм Октябрь револю-
циясының В. И. Ленинниң, социалистлик курылыстың
жеке адам тәғдириңде, ондағы бар творчестволық
мүмкиншиликлерди ашыуға себепши болған әҳмийетин
көрсетиу болып табылады.

Бирак мен туўылған күн,
Жок екен үнде әкем.
„Мәнгиликке жок болсын тун“
деп атқа минген екен.
Солайша әкесиз-ақ,
Өткердим еки жазды,
Бирак та бахыт хәм бах,
Бир жасап, бирге күлди.

Бирге туўылған өмир, бирге туўылған бахыт—
Октябрь революциясының жениси еди. Лирик қаха-
рман орта мектепти питкереди. Енди оның алдында
турмыс ҳәдийселериниң қоспалы жыллары басланады.
Ол өзиниң барлық укубын, жигерин, талантын тур-
мыстың қайсы саласына қарап бағдарлауды, соған бе-
йимлесиуди нәзерде тутады.

Күнлер өтер, сезилмей әсте,
Күнлер өтер илин қалдырып.
Бала күлер, шақаклар атып.
Уғыныулар көбейер әсте.

Өмир хәм келешек ҳаққында еркин жүргизилген
ойлар—лирик қахарманның характериниң рауажланы-
уындағы баслы белги болып табылады. Ол заман қақ-

қында, оның қозғаушы күшлерінің бағыты ҳаққында көп билиүди, дәуирдің уллылығын, оның рухландырушы алға илгерилеуші бағдарларын ашып, оны билиүди әрман етеди. Бул поэзия аркалы бежерилиүи керек еди әлбетте. Заманның барлық тәбиятын тек поэзия айтып жеткереді. Лирик қахарман бул ұазыйпаның аңат емеслигин түсинеди, алдына жаңа талаптар қояды, жалықтастан көп оқыйды, ізленеди Әсиресе, орта мектепти біткергеннен кейін Москваға барып оқыйды. Бул жерде өзінің неше жыллық әрманынның: ізлениулерінің жууабын табады. Ол Ленинлик талиймат еди, оны турмыссың жаңа жолына салыушы, билмегенлерін үйретиуші, бәрқулла кеңес беріуші болады.

Сорауыма жууап излесем,
Қарадым да Ленинди таптым.
Билимнің ол маягин жапты,
Билмегенди билейин десем.

Лирик қахарман характериндеги билмегенди билиу, көрмегенди көриуге умтылыушылық — жақсы сыпатлы белгилерінен бири. Мысалы қосық жазыу ҳаққындағы ойларын алып карайык: Лирик қахарман қосық жазыуда көп қыйланып қалады, ойланады. Ойланыуының мәніси қосықтың дәуир менен байланысы, жазыу шеберлигин, ийел-у „қандай қосық тербер жүректі“ деген сораулар еди. Ол барлық ұақытта қосықтың турмыс менен байланысы болыуына қызығады. Лирик қахарманның характериндеги бул өзгешеликти мақул деп атаса болады.

Шайырлыққа, қосық жазыуға умтылыушылық кеммен рауажланып, оның шығармалары бир неше рет талқылаулардан өтеди. Турмыс ҳақықкалығын сүүретлеуде жаңаша усуллар табыуды ойлайды.

Қанша сыбансам да билекти,
Дым күйдирди маған бағынбай
Ол не өзи — сюжет дегени,
Қандай етсең, билесең сырын,

Дурысында да, қарақалпақ шайырларын шәршатып жүрген ҳәдийселер усылардан ибарат. Сюжет дегенде қахарманның ана жерден мына жерге бірыуы, үлкен қалалардан тәлим алыуы, оқыуға кириуі, біткері-

уи белгилі кәнигеликти ийелеуі түсиниледи. Булардың ҳәммеси де жақсы, бирак усындай тарихый жағдайдың лирик қахарманның характерінің кәлиплесиуіне, сезимлерінің түпкір-түпкірлеріндегі ойларға қанша дәрежеде тәсир еткени, әрман еткен ҳәдийсесінің поэтик мазмуны ашылып берилмейди. Бул бир тәрепи, екіншиден.

Кирдим ишке, тасты дәрманым,
Көрсем Ленин уйықтап атыр.

Деген қатарлардағы мазмун қарақалпақ поэзиясында айтылмай қалған емес еди. Мысалы Аббаз 40 жылдардан бурын Москваға барып Лениннің жасатын көриу тәсирінен тууылған қосық пенен бирдей мазмунлас. Бундағы уаслықтарды қалай бағалау мүмкин? Шайырдың шайырға тәсири ме? Лирик қахарманның кеширген ҳәдийсеси бир, бирак оннан жокарыдағы уқсасқан қатарларды еки шайыр дәретти деген мәни келип шықпайды, екеуінде бир шайыр дәреткен деп атаса бола береді. Соның менен бирге, Аббаздың қосығында шайырдың кеулиндегі нәзик белгилер ашылған, ал поэмада соны қайталау бар, бундай ҳәдийселер қосықтан рухланып поэма дәретти деген мәнини аңлатпайды, ал поэмада дәретиуде шайыр творчествосында натууры бағытлардың орын алғанлығын көрсетеди. Демек, жокарыдағы пикирлерден келип шығатуғын жуумақ соннан ибарат, лирик қахарманның характерін кәлиплестириуге себепши болған уақыяларда схема ямаса „қолдан жасау“, екіншиден, таяр мазмунды қайталау орын алады. Сондай-ақ поэманың кейинде шайырдың тууылған ауылына келиуі, „ел аралап жүриуі“, барлық районлардың келбетін сүүретлеуі, қахарманның характерін ашыуға жәрдем етпейди. Ол шайырдың поэмадағы жетіскенлиги сонда, лирик қахарманның билим алыуға болған умтылыушылығына Ленин ҳәм Октябрь революциясының себепши болғанын көрсеткенлигинде, ол халықтың қахарманлық исинде, жаңа дәуирдің гири екенлигин анық картиналарда бергенлигинде көринеди.

Лирик қахарманның характерінің рауажланыу тарыхын белгилеуде поэмаларда айырым кемшиликлер орын алды. Бул әсиресе, Т. Сейтжановтың „Шегинген

сахра" поэмасы аркалы белгили болады. Шайыр бир неше поэмалар дөретті. Бул поэмалардың ең тийкаргы сыпатлы белгиси—заманлас образын дөретуіге умтылыушылық болды. Усы жолда жиберілген кемшилiк хәм жетіскенлігін айрықша белгилеп өтуіге туыры келеді. Себеби заманлас образының индивидуаль характерін жасауда „хәмме қахарман, хәмме өз исинің маманы“ деген принциптің айырым тәреп-леріне дыққат берілмей атырғанлығы сезіледі.

Шайыр заманлас образын жасауға мұдамы бир бағытта қатнас жасайды. „Шегінген сахра“ поэма-сындағы лирик қахарман характерін мұдамы жанып турған, хәрекетшил, турмыстың алдыңғы қатарында жүріуші адам сыпатында жасауға, оның ең тийкаргы сыпатлы белгилерін анықлауға қаратады. Характердің жасалуы әдебиі образдың туымыс хакыйқатлығына қатнасынан, оны типлестіріуден, қандай хәдийселер қандай характерді жарыққа шығаруға себепші бола-ды, хәдийсе хәм характер логикасының бир-бирине сәйкес келіуі усаған көп-көп мәселелерді ортаға қояды. Булар Т. Сейтжановтың поэмаларында қалай берілген?

—Хәмме қахарман, хәмме өз исинің маманы—хә-зирги қарақалпақ поэмашылығында кең таралған хә-дийсеге айналды. Өз елінің қайсы мүйешін араласа, сол жерде өндірістің новаторлары іслеп атырған, олардың іслегініде кемшиліклер жоқ, бундай хәдийсе-лер бир ауылда яки бир өндіріс кәр анасында болып қалмастан, турмысымыздың барлық тарауында көрінді, коммунисттик жәмийеттің қуруы дәуіріндегі қахарман-лық іслер жәмийеттик турмысымыздың сыпатлы бел-гиси болды. Т. Сейтжановтың „Шегінген сахра“ по-эмасындағы лирик қахарманның характерінің рауаж-ланыу тарихы усыған тийкарланған.

Төрткүл кызы болар пахта маманы,
Ақыл менен толтырғандай сананы,
Гүлайымнан кейін емес дер едің,
Көреғойсаң Алма менен Сонаны,
Төмен қара, сен не дейсең ананы,
Көрмейсең бе алтын тоқы даланы,
Ана бир қыз универсаль үстінде,
Мийнет десе, пісе қайнап барады.

Поэмада лирик қахарманның кеуілі арқалы ашыл-ған, бірақ олардың санын биіу мүмкін емес, бир жерде оның портретінен нұсқалар беріледі, бир жер-де аты аталады, бир жерде шопан, бир жерде геолог, бир жерде... толып атырған өндірістің алдыңғылары менен таныстырады. Ал енді ол қахарманлардың хәм меси де істе палуан, „дәу тасты ылықтырып атырған“, күші қанасына сыймай атырған адамлар. Олардың ісін де сондай, демде каналлар қазылып атырған, егислік жерлерге айландырылған, мол зүрәзг жегістіріліп атырған болып шығады. Бул істе хәмме уақыт массаның инициативасы емес, ал айырым адамдардың ояланыуы-нан, жана ұсыныстар, жана басламалар, жаңа бағдар-ларды күтіп отырады. Соның себебінен поэмада лирик қахарман характерінің рауажланыуы, оның турмыс хакыйқатлығы менен байланысы, әсіресе, масса менен лирик қахарман арасындағы байланыстар нағууы ба-ғытқа қурылады, сүүретленген турмыс хакыйқатлығы арқалы белгили болатуғын, анықланатуғын әдебиі қа-харманлар тек „қахарман“ деген түсінік арқалы бери-леді. Бул жерде хәзирги қарақалпақ поэмашылығына тән болған бир ири кемшилік жүзеге келді, бул поэ-маны улкейтіу, „қахарманластыру“. Оғай хәдийсе реаль турмыс хакыйқатлығына жақын болған қахарман образын дүзіу мүмкіншілігінен айырады. Қахарман белгилі турмыс хакыйқатлығын тийкарланған, жәмийеттик турмыстың рауажланыуындағы баслы белгилерді аңау, билиу, кереклі жеріде хәрекет етіу мүмкін-шілігіне ийе болған адам, сонлықтан оны „Қолдан жасап болмайды, оның объектив тәрептері сонда Тур-мыс хакыйқатлығы менен қахарман характері арасында-ғы байланысқа айрықша әхмийет бериуиміздің сыры усында. Қахарман характерінің шарапт пенен бай-ланысы шайырдың „Жас пиллекеш“, „Азамат мәккеші“ поэмаларда да айтарлықтай нәтиже бермеді. Ша-йыр творчествосындағы баслы кемшилік-масса менен қахарман арасындағы байланыстар жетерлі дәрежеде ашылмады. Лирикалық поэмалардағы жетіскенлік хәм кемшиліктердің баслылары усытар.

Хәзирги дәуірдегі қарақалпақ поэзиясындағы сю-жеттің қанды екенлігін, оның тийкаргы өзгешелік-лерін анықлау, жаңадан дөреген поэмалардың дәуір хәм оның талабына сәйкес турмысты көркемлік жақ-

тан танытууындагы эҳмийетин, уакыялардагы композиция ҳам конфликттердин сыпатлы белгилерин анык-лау ушун И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“, Т. Жумамугатовтың „Ананың кеуили балада“ поэмалары тууралы пикир жүргиземиз.

И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы-поэмасы лиро-драмалык поэма деп жарияланды. Поэманың курылы-сы, қахарман характерлерин ашыу А. С. Пушкинниң поэмаларын еске түсирди. Қахарманлардың характер-лери „диалог“ формасында, көпшилик жагдайда лирик қахарманның ҳәдийсени түсиндириуге жардем бере-тугын сөзлери аркалы ашылып барады. Сонлықтан ол лириэпикалык поэма болып табылады. Поэма 30 жыл-лардагы каракалпаклардың турмысынан алынып жазыл-ган. Турмысты социалистлик тийкарда кайта куруу, класслық түрестиң жана формаларының жүзеге келиуи, усындай қарама қарсылықлардың болыуына қарама-стан социалистлик дүзимниң әмелге асырылуы-поэма-ның сюжеттик мазмунын курайды. Бунның ең тийкаргы сыпатлы белгилеринен бири-шайыр ҳамме уақыт 30-жыллардагы каракалпаклардың турмысына тән бол-ған өзгешеликтерди бериуге, сол аркалы миллий-хар-актерди ашыуға ериседи. Бунда Октябрь революция-сының, Коммунистлер партиясының эҳмийетли адамлар-дың санасында үлкен бурылыс жасағаны көрсетиле-ди. И. Юсуповтың поэзиясындагы қахарман характер-ин белгилеуде, рауажланыуда таппап алған усыллары-ның бири-әдебий образдың сыпатлы белгиси болған қахарманның ҳәрекетине, ҳәдийселерге итибар бере-ди. Ол ҳәр қандай қахарманды ҳәдийселер шараят аркалы белгилеуге ериседи, оның творчествосындагы сыпатлы өзгешелик усында, яғный қахарманды оның ҳәрекеттерин бирге қосып алып барады.

Шайыр турмыс ҳақыйкатлығын сүүретлеуде дөре-тилген әдебий образдың реалъ турмыс ҳақыйкатлығы менен жакын болыуына ериседи. Мысалы поэмада сю-жеттиң бир көриниси болған сеўги ҳақкындағы теманы алып карайык: Арыўхан жана шөлкемлесип атырған ҳәўескерлер кружокине келгенинде „есикке түсип“ келген адам еди. Бирак ол қәлеп қосылған емес, ол сеўгини атастырып қойыу аркалы, қалың мал арқалы пайда болады деп ойлар еди. Соның менен қатар, есикке түскен адам менен бирге, еле үйленбеген жас

жигиттиң арасында сеўги де, ол ҳақкында ойлар да болмас деп билер еди. Қыз есикке түскен менен ҳақыйкат сеўгиниң жолына түсти деп болмайды, сеў-гини турмыс дөрегеди.

Қолында китабы, көзлери ойшап.
Көшеде асықпай барар Арыўхан,
Қызғыш бир тартары, от түсли лаўлап,
Желбирер көргенниң көз нурын аулап.
Жолыққанлардан ол шетлеп барады,
Минекей артына бир жаат карады.

Кейинле киятырған Айман. Еки жастың қызығы алдында. Бирак көшеде қарсы келген адамнан шетлеп жүрген, турмыста да, өзиниң өмирине де заманның көделерин мәрлана басып киятырған адамның харак-териндеги өзгешеликтер аныкланады. Жана заман адамлардың кеўлине жана-жана ойлар, пикирлер алып келеди. Бурынғы уялшаклықтан, тартыншаклықтан ен-ди баскаша ойларға өзиниң еркинлигин түсиниуге ше-кем барып жетеди. Сонлықтан Айманға:

Жолымыз бир түскен болсалар, Айман,
Шынында, ҳакым жоқ, қуыўға жолдан,
Мейли оған кайта уақыт тапсаң, сен,
Жағада сайранлап, жүрейик аз-кем.

Деп айтыуға келеди. Бул жерде Арыўханның хар-актерин яғный заманласымыздың характерин ашыуға жол алады, ондағы өзгешеликтерди көрсетеди. Бурын-ғы тартыншаклықтан, енди дәрәя бойында сайранлап жүриуге жигитке мирәт етеди! Бул сайранлауда, мирәт етиуде Арыўханның Айманға деген сеўгисиниң ушқыны-ла жоқ, бул тек дослықтың, сыйласықтың белгиси еди. Оның ақыры неге алып барады, кейин көриу мүм-кин.

Арыўхан „от жүрекли адамды“ сүйип қалған. Ол—Әбдираман. Өзине минәсип көрсе; Арыўхан ҳамме нәр-сеге тайын. Себеби ол өзиниң тәғдийринде үлкен эҳ-мийет тутады. Егер Арыўханның кеуили Әбдираманға ұсылай болса, Айман да бар, ол:

Жулғандай гүл болса сол айтқанларың,
Етеклеп шашар едим жолына бәрин,
Бәрин берер едим жалғыз кеўлине.

деп жүргенлердің бири. Айман канша шәртлерді қойса да Арыұханның келісім берігі мүмкін емес. Себеби ол хәмме нәрсені билиуі, хәмме нәрсені аңлауы, хәмме сынаудан өтиуі керек еді. Үш адамның арасындағы қатнасқа жумбақ болып кала береді. Арыұхан менен Әбдіраман арасындағы қатнасқа Жұманың араласыуы менен бул уақия шийеленісе баслайды. Жума Әбдіраманның өмірлік жолдасы еді. Оның бір неше баласы бар. Ол өзінің семьясын қорғауға, беккемлеуге хәкылы Сырттан қарағанда үснәттирәк көрінсе де Арыұхан менен Жума арасындағы мына диалогтиң үлкен әхмийети бар.

Жума: Сонша не бар дейсен, жупкала тұрған.
Биреу жамылып жүрер, биреу жалан бас.
Биреу пүткіл ашылып қалғанын аңбас,

Арыұхан: Биреу талдан да тикенек ізлер,
Дос аузынан шықпас бул ашшы сөзлер,

Жума: Тал болған да қандай таулаып өскен,
Бүлбил қонып кетсе, майыса түскен.

Жума гуманланыуының хәм барлық ашшы сөзге барыуының себептерін Арыұхан дурыс деп түсінеді. Себеби барлық уақытқа Арыұхан Әбдіраманға пәромана, оның шышына гүбәлек қонса, ушырып жиберіуге, биреу қатты сөз айтса, жәрдем беріуге таяр. Бірақ Әбдіраман менен Арыұхан арасындағы қатнасыққа Жұманың араласыуынан Айман пайдаланыуды мақұл көреді.

Рәхим қыл, сен өйтип каталдық етпе,
Жолында жапырақпан, басқылап өтпе.
Ексең нәл болайын, мен бағын ушын,
Тутсаң шат болайын, шарбағын ушын.

Айманның бул учтылыуларын, талаптарын орынлы деп қарауға ботады. Оның кеулінде сеўгиниң үш қыны жылын атады. Поэмада сүүрәслейген хәр бир уақытта, қахарманлардың хәріктерінде ізбе-излік, „үшқыннан жалынға“ шәкемги аралықғы көреміз. Хәр бир истиң басланыуы, рауажланыуы, ақыбеті бар. Бірақ бул развязка, кульминация, завязкідің ибадат болған сюжет емес, ал характердің рауажланыуындағы баслы

моментлерді белгилеп берген, хәр қандай уақыяның басланыуындағы шараятларды, оның рауажланыуына қайсар салатуғын шараятларды есапка алады. Шараят менен характер арасындағы бирлік сақланады. Сонлықтан Арыұхан Айманның бул моменттегі пайдаланыуы тийисли жуумақ шығарыу керек еді. Дурысында, шығарды да:

Хәзил десем, шын ба айтып тұрғаның,
Косымша дәрт салма, сен маған жаным.
Мен сени туысқан инимдей сүйдим,
Мысал адамындай болдық бир үйдін,
Саған бауыр басып жүрсем де көптен,
Сырыңа анықлап, мен түсінбеппен,
Жигитим, мен саған түсіндим енді,
Тұңғыш мухаббаттың дәрти бар сенде,
Биз де оның дәмін татып көргенбиз,
Ол палызға түскен ең дәслепки из,
Сол изден үзіледі, биринши түйнек,
Бәлки писик шығар, бәлки шығар көк.
Ығбалыңнан көресен, бірақ та оннан,
Нәтийже шықпаса, азабы жаман.
Дәслепки мухаббаттың нурлары, лийкин,
Көзді камастырар мысал жазғы күн.
Сөйтип қауын ғой деп үзгенің гейде
- Ийт түйнек болып та шығады дейди.

„Танабын кес, бул әнгимениң“—Арыұханның Айманға берген жууабы усы. Буннан басқа жууап беріуі мүмкін де емес. Адамлар арасындағы сеўгиниң қарар табыуы қаншалли қыйын!... Шайыр қахарман образының характеріндегі бул өзгешеликтерді көрсетер екен, оның дәуір менен байланысын айрықша белгилейді. Жаңа адамға тән болған өзгешелик—оның барлық көринисінде, сөзлерінде бериледі. Мысалы аурын жупқаны басына шалып, жүзін көрсетпей жүрген келиншек, енді жалаң бас жүреді, театр искусствосын „ойын“ деп жүрсе, оның хәкыйкат турмыс екенлігін, ал сеўгини тек адамлар арасындағы тән кумарлығы деп жүрсе, оның үлкен сыры бар екенлігін аңлайды, сезеді. Бул жаңа сананың—социалисттик сананың ояныуы еді. Жаңа заман Арыұханға өзінде бар талантты шығарыуға, жаңа әдетке, жаңа дәстүрге, хәкыйкат сеўгиниң жолларын өмирінде сынап көріуге шәкем жеткереді. Егерде поэмада хәуескерлер кружогинен шөлкемлеспіп, „Таң нуры“ труппасына шәкем-

ги аралықта жаңа характер—Арыұханның өмирі бар, бул өмирде Арыұханның сеўгисиниң ағысы бар, бул ағыстың гөззаллығы кимлерди жағасына алып келмеді!... Оның бири—Әбдираман.

Арыұхан кымбатлым, исен сөзіме,
Шөп салып болар ма ярдың көзине,
Ол мени сүйеди, мен оны сүйдим.

Бул шараят, уақия поэманың соңы. Еңли усы жерде Арыұхан менен Айман арасында жумбақ болып жүрген сеўгиниң сыры ашылады.

Арыұхан „Айман“ деп қышқырды бирден,
Бирак ол жоқ еди, тек уйытқып шамал.
Гүулеп жулқынады, қалың кара тал.
Тек пахта заводы жарқырап шетте,
Скрипка сыңсыды, жатак жай бетте.

Хаял-қызлардың ези қәлеп сүйгенине қосылыуы—жаңа заманның жемиси. Арыұхан жаңа заманның жаңа характерин бойына жәмлестіриуши, карақалпақ поэзиясындағы реалистлик образдың ең жақсы үлгиси, жаңа заманға ылайық жаңа қатнастар, жаңа ойлар, жаңа дестүрлерди алып келиуши болды. „Барлық миллий моментлерди бир тәрепке,... советлик ҳақыйкатлықты сүүретлеу, ол хәммеге түсиникли хәм жақын“¹. Турмысқа актив қатнас жасау жаңа аламанның мүмкиншиликлерине кең имканиятлар ашып бериуши адамға айланды. Сеўги ҳаққында жазылған поэмалардағы повестьлердеги, пьесалардағы, романлардағы дестүрге айланып кеткен Айпара, Қалжан, Лиза, Бердибеклер менен Арыұханды салыстырсақ, характер жасаудың усыллары бул поэмада және де айқын көринеди. И. Юсупов Арыұхан характерин дөрегіуде шығыс поэзиясына тән болған „интимлик, мәңгилик сеўги“ принциплерин де қайталаған жоқ, турмыстан, турмыста дөреген қаҳарман характерин жасады, оның сеўгисин көрсетти. Арыұхан да, оның қатнасыуы менен шөлкемлескен „Таң нуры“ труппасы да жаңа заманның жаршысы еди.

Арыұханның сыпатлы белгилерин, оның характериниң раўажланыуындағы баслы моментлерди белгилеу үшін сүүретленген турмыс ҳақыйкатлығы арасындағы байланысларды, оны бир тутас образ дәрежесине көтерген, белгили дәўирдиң типлик қаҳарманы екенлигин аңлататуғын белгилердиң бири-поэмада сүүретленген ҳәдийселердиң композициялық қурылысының шебер шөлкемлестірилиуине байланысly. Шығарманың композициялық қурылысын билиудиң үлкен практикалық әҳмийети бар, себеби композициялық қурылыс—шығарманың бир тутаслығын аңлататуғын әдебий категория, сонлықтан характердиң раўажланыу тарийхын белгилеу үшін қандай уақияларды таңлап ала билиу керек, қалай орналастырылған, характердиң раўажланыуынан келип шыққан уақиялардың қайсысы шығарманың бир тутаслығына жууап береді, қандай уақиялар шығарманың бир тутаслығына зыян береді?—мине усылардың хәммесин билиуге, характердиң раўажланыуындағы логикалықтан келип шығып, питеккен бир тутас шығарманың мазмунын анықлауға жәрдем етеди.

Хәр бир дәўирдиң раўажланыу бағдарлары, оның сыпатлы белгилери бар: Октябрь революциясынан кейинги дәўирде Орта Азиядағы баска да халықлар сыяқлы карақалпақ халқы да сиясий хәм экономикалық еркинликте өзиниң қолына алғаннан кейин сауатсызлықты сапластыруға ғалаба киристи. Билим алуу менен бир қатарда олардың ишинен карақалпақ театр искусствосының миллий кадрлары өсип жетисти. Солардың бири—Арыұхан. Поэманың екінши бөлими „Ленин клубында“ деп аталады. Бунда көп адамлар жыйналған. Карақалпақ драматурги, режиссери, Э. Өтепов та бар. Олар республиканың узақ-узақ районларына барып, ауыл хожалығын раўажландыру, жаңа турмысқа көшиу, жасларды мектепке тарту ислерин шөлкемлестиреди, поэманың хәр бир бөлегинде драмалық элементлер сақланған, мысалы Ленин клубының сахнасында бир қыз жатыр, оған көпшилик халық „түрге!“ деп қосық айтып тур. Усы картинада сол дәўирдиң сыпатлы белгилери өзиниң поэтик мазмунын табады. Онда Октябрь революциясынан соңғы дәўирдеги айрым жасырынған элементлердиң қысымынан шыға алмай киятырған хаял-қызларды қутқару, олар-

¹ К. Зелинский, Литература народов, СССР, М., 1957, 80-стр.

ды жаңа турмыстың актив гүресшени етип шығару уақытпасы турады. Соның менен бирге, усы бөлімде Арыұханның гастрольге бара алмауының хакқындағы уақыя жүзеге шығады. Оның себеби, әкеси еле жаңа заманның мәнісине түсинип жетпеген, екіншиден, „фаэтон“ арбаға минген, „бузылған“ деген өсек сөз таралады. Мине усындай уақыялар арқалы келеси уақыяға, олардың арасындағы бириктиріуші, бир пүтинликке алып келиуші, бирин-бири толықтырыушы уақыяға жол ашады. Солай етип, „фаэтон арба“ хәм Арыұхан арасындағы қатнастың мазмұны поэманың келешек уақыясына негиз болып калады. Гастрольге кеткен адамлар уақыясы ашық қалдырылады. Усылай етип, поэмада уақыяның ең тийкаргы хәм жоқарғы моментин қамтып алыуға ериседи.

Поэма ушын уақыяларды бир пүтинликке бирлестіріудің өзине тән белгилери бар, мысалы повесттегидей болып уақыяның хәдден тыс көбейип кетиуіне, уақыялардың үзиліп-үзіліп қалуы да көбейеди. Соңлықтан уақыя менен уақыя арасын бирлестіретуғын қатнастарда сондай бир байланыс болады, оны уақыяның рауажланыуындағы сюжеттик бағдардан бөлек алып қарау мүмкин емес, сюжеттик өзін композициядан бөлек түсиніу мүмкин емес, соңлықтан композиция сюжеттеги уақыяларды бирлестіріуші, орайластырыушы звено болып табылады.

Кәпестеги қуслардың—қызыл қапыға, жаңа клубтан—жаңа заманның театр искусствосының өсип жетісуіне шекемги аралықтағы органикалық байланыс-поэманың композициялық қурылысының сыпатлы белгиси болады. Оның усындай белгисинің сақланыуы—поэмадағы сүүретленген уақыялардың объективлик характеринен, оның рауажланыу законлықтарынан келип шыққан. Қахарман образының характерин ашыуға жәрдем бериуші уақыяларды таңлап ала билиуге, оны шөлкемлестіріуге; орайластырыуға жәрдем берген. Поэмада Арыұханның актерлик канигеликти үйрениуін, класслық гүрестің жаңа формаларын түсиниуін сол уақыттағы жәмийетлик турмысымыздан бөлек алып қарау мүмкин емес, артистликти Арыұхан турмыстан үйренеди. Ал Әбдираман арқалы бул канигеликти рауажландырыуға, оның бағдарын белгилеуге себепши болған моментлер анықланады. Арыұхан Октябрь

революциясынан алдыңғы дәуірдеги турмыстың қыйын жолларынан өтип келген адам. Оның өмири-драма, турмысы-спектакль. Клубта өткерилген барлық репетицияларда Арыұхан революцияға шекемги қарақалпақ қызларының ауыр тәғдирин үлкен шеберликпен атқарады, турмысты терең билиуі менен айырылып турады, Арыұханның характерин қәлиплестіріуге себепши болған уақыялардың байланысы сол дәуірдеги турмыстың сыпатлы белгилерин өзінде жәмлестірген. Мысалы ата-анасының рухсатысыз оқуға кеткен адамның өзіннің ауылына гастрольге келгендегі уақыясын, оның басқа уақыялар менен байланыслы алып қарайық. Арыұхан кеште әкесине спектакльге барыуға мирәт етеди, ол барады. Арыұханның өзи бирге шыққан бул гастролы өзіннің ауылындағы дийханлардың колхозға биригиу жыйналысы менен тууры келеди. Дийханлардың бул үлкен жыйналысына гастрольге келген адамлардың хәммеси де қатнасады. Шөлкемлескен колхоздың аты дийханлар хәм Әбдираман тәрәпинен „Таң нуры“ деп қойылады. Спектакль басланады. Бул жерде жаңа атып қиятырған таң, жаңа бирлесип атырған коллективлик хожалық, жаңа шөлкемлесип атырған кружоктың „Таң нуры“ труппасына айланыуы арасындағы байланыстар—бир пүтин картинаны, қахарман образының характерин жасаудағы шараят болып табылады. Шайыр типик характерди жасаудағы шараят, уақыялар арасындағы байланысқа сондай әхмийет береді, сол характердің жасалуындағы негизги уақыялардың биреуі оның дықкатынан шетте қалмайды. Уақыялар арасындағы байланыстар усылай етип алып барылады. Демек, сүүретленген уақыялар арасындағы байланысты билиудің, оны белгилі мақсетке қарай бағдарлаудың үлкен әхмийети бар екен, поэмада Арыұхан характеринің оригиналь болып шығыуы сүүретленген уақыялардың композициялық қурылысына да байланыссы. Поэманың қарақалпақ поэзиясында үлкен әхмийетке ие болуының тийкаргы себеплеринің бири—усында. В. И. Ленин: „Егер фактлер өзіннің пүтинлигинде, өзіннің байланысшылығында алынса, олар қыйсынсыз нәрсе болып қалмастан, сөзсиз дәлилленіуші де болады. Егер майда фактлер пүтиннен аулақ байланыссыз болса, үзіліп—

кесилип жөнсиз алынса, ол тек ойыншық ғана ямаса оннан да бетерирек болып калады¹ деген еді.

„Актрисаның ығбалы“ поэмасында қахарман образының характерін жасауға себепші болған сюжеттік бағдарлардың бір сыпатты белгиси—турмыстық тийкары бар конфликттердің әдебиі образ аркалы анық сүүретлениуіне байланысы. Турмыстық тийкары бар конфликттің сүүретлениуі—Арыұханның Жәлекениі үйінен қашып шығуы, жаңа шөлкемлесіп атырған кружокке келиуі менен ашылады. 30 жыллардың турмысы ушын бул уақыя оғада характерли. Хәммеси Арыұханның оқыуға кетиуіне байланысы. Бир жағынан атасы наразы, екиншиден, бир неше ҳаялдың үстине алған Жәлекениі үйін таслап кетти. Буннан әлбетте, поэмадағы конфликт Арыұханның жеке өмиридеги ҳәдийселерден турады деген мәни келип шықпайды, гәп Арыұхан образы аркалы сүүретленген конфликттің сол уақыттағы жәмийетлик рауажланыудың негизинен турушы, оның баслы бағдарларын белгилеуши, қарама-қарсылықлардың мазмунын анықлауда болып отыр. Арыұханның характерін кәлиплестируши баслы усыллардың бири—конфликтти шайыр усылай жүзеге шығарады. Бул поэманың турмыс пенен байланысын, оның барлық тәрептерін анық сүүретлеуге жәрдем берген, реализмнің тереңлесиуіне себепши болған.

Совет власты орнағаннан кейін класс жаўлары гүрестің жаңа формасына, бурын ашық түрде талау, шабыу, бүлдириулерди ислесе, енди жасырынған формаларына өтті. Айрым байлар өзинің адамларын совет аппаратының жұмысларына орналастырды, сөйтип олар совет властына қарсы астыртын гүрес жүргизди. Олар ҳақыйқат совет белсендилерін, жаңа өсип киятырған кадрларды жоқ етиуди, совет властын „иштен хәм сырттан“ ҳәлсиретиуди ойлады. Поэманың конфликтти 30 жыллардағы класслық гүрестің жаңа формасын сүүретлеуге қаратылған. Ол соннан ибарат, барлық уақытта поэмада анық көрине бермейди, я оны баслы қахарман айтып береді, я еске түсириледі, я нәтийжеси, қандай ақыбетлерге келгенлиги бериледи, хәм-

¹ В. И. Ленин, Соч. т. 23. изд. 4, 266 стр.

ме уақыт қахарманлар класс жаўының жасырынған адамын бақлайды. Оны әдеп жұмыс орнында, байдың үйінде бақлайды, сол дәуірдеги турмыстың өрис алыуына кесент беріп атырған элементтердің қайда екенлигин түсіндиреді.

Поэмада конфликттің ашық түрде көриниуі „Ушырасыу“ бөлиминде берилген. Бунда да конфликт ақырына шекем алып барылмайды. Ол драматик ҳәдийселер аркалы қахарман характеріндеги базыбир өзгешеліктерди конкретлестиру мақсетинде киритиледи. „Ушырасыу“—драмалық картина. Еки пикирдеги, еки көзқарастағы адамлардың ушырасыуы. Бул поэманың дәслепки бөлимлерінде белгили болған фаэтон арбалы адам менен Арыұханның ушырасыуы еді. Усындай еки пикирдеги адамлар арасындағы қарама-қарсылықты ашыу ушын шайыр қандай уақыялардан пайдаланады? Алдын бурын сол нәрсе белгили болып турады, Бегдияр алдын бурын Арыұханға үйлениу ҳаққындағы мақсетин айтады. Тек бул емес, театр артистлик, критика, Әбдираманды қалай жұмыстан босатқанына шекем айтады. Бундай дәрежеге Бегдиярдың келиуінің де себеби бар, Арыұхан оның алдында жәмийетлик әхмийетке ийе болған жұмысын бежереди, оны алдастырады, „артистлик“ етеди, сөйтип барлық сырды билип алады, Бегдиярдың қолындағы актти жыртады. Сөйтип:

... Сен гарры шағал,
Халыққа кимлигинди айтпасаң, дәрхәл!

деп ҳүким етеди. Сол уақытта Бегдияр оған маўзерин тутады... бирақ ол атылмайтуғын болып қалған еді. Себеби бул дәуірде ЧОН отряды ел арасында жүрген бундай адамлардың хәммесине тийисли соққы берген еді. Бегдияр бул жерден қашып кетип баспашыларға қосылады, сол жерде оны қызыл отрядлар услап алады.

Поэмадағы конфликттің әхмийетли тәрепи Арыұхан характеринің рауажланыуындағы сезгирлик хәм пухталық, тапқырлық хәм батырлық белгилерди жүзеге шығарыуында болып отыр. Актриса өзинің ығбалын өзи қорғау дәрежесине түсинип жетеди. Соның менен бирге, драмкружок ағзалары сол дәуір ушын әхмийетли болған класс душпанларына қарсы турмысқа да,

өзлеринин репертуарлары аркалы да гүрес жүргизеді. Поэмадағы конфликттердің турмыс пенен байланысы усы ҳақыйкатлықларлы өзинин ишине алғанлығында көринеді. Екиншиден, жәмийетлик әҳмийетке ийе болған идеяны бериүде конкрет турмыс ҳақыйкатлығы аркалы поэмадағы конфликттиң айырым тәреплери ашылады. Мысалы класс жаулары сапластырылған менен ески түсиниктеги, турмыста пайда болып атырған жаңалықлардың мәнисине түсинип жетпеген адамлардың қарсылығы да аз болмады. Алайық, совет властын макуллайды, ал жаңа идеологиялық гүрестің формасы болған театр искусствосын, артистлерди жек көреді. Поэмада Арыұханның әкеси сондай, ол бир жағынан Жәлекени жек көрсе, айырым диний (Әйтен молла) адамлардың сөзине ерип, сахнаға жууырады, спектакльди тоқтатады.

Ҳасла тыңламады халық тәуеллесин,
Беккем тутып, қызын ақ билегинен.
Халықты қақ айырып сүйреді бирден,

Усындай шараатты, усундай карама-қарсылықты шешиүдин бирден-бир жолы Арыұханның театр искусствосын кунт пенен үйрениуи еди, ақырында, солай болды да. Бул сөнбейтуғын Арыұханның ығбалы еди. Поэмада конфликттиң сүүретлениуи ҳәм оның шешилуи қысқаша усундай.

И. Юсупов усы поэманы дәретиүге шекем көп творчестволық жолды өтті. Ол рус поэзиясын, Пушкинниң, Лермонтовтың, Маяковскийдиң шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Олардың үстинде үлкен бақлау жүргизди, тууыскан халықлар әдебиятының ең жақсы үлгилерин қарақалпақ тилине аударды. Бул жерде айрықша рус поэзиясының шайыр творчествосына еткен тәсирин айрықша белгилеп өтиүге тууры келеди. Бул тәсир шайыр творчествосында образ жасау принциплериниң жаңа баскышқа көтерилгенлиги менен белгиленеди. Себеби „Уллы шайырдың баска шайырларға еткен тәсири оның поэзиясының оларда сәуленгенлиги менен белгили болмастан, ал олардың өз күшлерин ҳәрекетке келтириуинде, куяш нуры жерди жақтыртып, оған күшин берместен, тек онда жәмлескен күшти ғана қозғайды... егер кимде талант

болса, өзинин, уқыбы болып Пушкин поэзиясының мазмунын түсине алса, сол, әлбетте, Пушкинди оқымай тұрып жазғанына карағанда, әдеуир жақсы жаза алады¹. Дурысында да, рус поэзиясы И. Юсуповтың творчествосына жаңа күш берди.

Соңғы жыллардағы қарақалпақ поэзиясындағы сюжетлик курылыстың барлық тәбиятын белгилеу үшін Т. Жумамуратовтың „Ананың кеуили балада“ поэмасы тууралы пикир жүргизилген дыққатқа миясар болады. Поэманың унамлы тәреплериниң бири—Мамықтың характериниң жасалуында. Оның усундай табысы шығыуын да, әлбетте, сюжетлик курылыстың көп жәрдеми тийген. Мысалы ана баланы тәрбиялаудағы барлық қыйыншылықларға шыдам береді, тәғдирине ушырасқан барлық қыйыншылықларды жеңеди, турмыстың талабын орынлайды. Бул жағынан шайырға сондай-ак поэмада сүүретленген Мамык тууралы бир нәрсени айтыу қыйын, ҳәммеси өзиниң жайында, ҳәммеси де мууапықласқан, ҳәммеси де шайырдың идеялын анықлайды. Екиншиден, Мамык характерин рауажландыруға себепши болған шарааттың бирлиги есапқа алынады, ол характердиң рауажланыуын тәмийинлейди, мысалы Мамыктың өзиниң жолдасын шығарып салар уақты, кайғылы қабардың келиуи, ерке өскен қыздың ислери—бул тәғдирлердиң ҳәммесине ана шыдам береді, керекли жеринде барлық үмитлерин келешек пенен байланыстырады, оның жаңа типтеги ана екенлигин дурыс көрсетеди. Демек, шайыр поэмасында жаңа типтеги ананың характерин жасаған екен, характер менен шараат арасындағы байланысларды дурыс ашқан екен, енди поэманың сюжетлик курылысында ҳеш қандай кемшилик жоқ деген мәни келип шықпайды, бул кемшиликлер алдын бурын, лирик қахарман менен объектив қахарманлар арасындағы қатнастарды, уақыяларды сүүретлеуде көринеді. Мысалы, ол поэманың композициялық курылысынан, оның бирлигинен, бир пүтинлигин көрсетиуши моментлердиң бос ислениуи менен белгиленеди, лирикалық шегинислер, оның мақсети поэмадағы қахарман характерин ашыу үшін қолланылмай, „улыұма шайырлық—улыұма поэзияның уа-

¹ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч. т. V. М. 1953, 562-стр.

ыйпасы" деген пикирден келип шығып, ұақыяларды сүүретлейди.

Шайыр болсан, жүрекке пал тамғызбай,
Оқышының минез-құлқын қағызбай,
Сатирада шақак атып күлдирсе,
Гей ұақытта көзден жасты ағызбай.

Сонда ғана шайыр данқы асқаңы,
Жақсының да шығар жаман душпаны,
Сатираның оты менен өртеди,
Кери тартқыш қулық жаман шошқаны.

Жоқарыда көрсетілгеніндей, хәр бир шығармадағы сөзге үлкен пикир, үлкен поэтикалық мәни жүкленеди. Қәне, алынған мысалда я Мамық характериниң, я оның жолдасы шайыр М. Дәрибаевтың характериниң рауажланыуына қандай үлес қосар екен? Қандай сыпатлы белгилерин ашар екен? Усындай хәдийселердиң себебинен Мамық характериндеги „жылайманлық“ белгилер орын алады.

Және де Мамықтың жолдасы менен болған қатнастарында, оның ұақытларын шөлкемлестіріуіге арналған хәдийселерди сүүретлеуде бираз орын берілген. Булар әлбетте жақсы. Бирақ сол ұақыялар қандай мақсетте, неликтен, сол ұақыя поэмада сүүретленген қахарман характериниң рауажланыуынан келип шыққан ба, басқа ұақыялар менен қандай байланыслары бар?—деген бир неше сораулар тууылады. Т. Жумамуратовтың поэзиясында бир сыпатлы белги бар, ол хәр қандай хәдийсени, ұақыяны сүүретлегенде „фольклорластырыуға“ жүдә көп кеуіл бөледі, поэзияның қаслы мәнісин салыстырыуларда деп түсинеди. Соның нәтийжесинде, қахарманлардың жақсы иске шадлығын шапалақ қағыу менен, қыйналыуын шөлде гезген айырым фольклорлық шығармалардың қахарманлары менен салыстырады. Мысалы Мырзағалийдиң шығарма жазыу үстинде көп қыйналып отырғанына жаны төзбеген Мамықты „шөлди гезген Айпаршаға“ салыстырады. Биз бул жерде салыстырыуға қарсы емеспиз, бирақ салыстырыу менен салыстырыу бар, бул жерде салыстырыулардың сырты көринеди де, ал ишки мазмуну бир-бирине толық мууапық келмейди, сонлықтан бул салыстырыу поэзиядағы хәр бир ұақыяны аныклау үшін емес, ал оның көлемин көбейтиу үшін киритілген. Сонлықтан

ол үйлестірилмеген, поэзияның ықшамлығы—ритмикаға шөлкемлескен хәр бир сөздиң мәніси тиккелей ұақыяның ишки мазмунуны аныклауға қаратылады. Екиншиден, поэзияның ұазыйпасы жаңа тенеулер, эпитеттер табыуда емес, турмыс талап еткен жаңа идеяны образ арқалы ашып беріуде болып табылады. Т. Жумамуратов поэмасына Мамық образының характерин ашыу үшін Розаны кириткен. Роза хәм Мамық арасындағы қатнас поэманың баслы сюжеттик ұақыясы, басқа барлық ұақыялар усы мәселеге байланыссы болып шыққан, усы ұақыяға бириккен, оны толықтырады, қалиплестіреді. Олардың арасындағы қатнасты сүүретлеу арқалы жәмийетлик әхмийетке ийе болған баланы тәрбиялаудың канша дәрежеде қыйын екенлигин көрсетиуді мақсет етип қояды. Қандай қыйын хәм қоспалы болыуына карамастан, ана хәм мектеп сол баланы тәрбиялап шығарыуға күдирети жетеди, оған исенимди болдырады. Бирақ ана менен бала арасындағы қатнаста мәселениң бир тәрәпи—яғный Розаның өжет, қыйқан, жылауық, өзимшил, гүманшыл тәрәплери алынады да, оның характериндеги мысалы оқыуға болған ықласы, Ленин комсомолы қатарына кириуіге болған талаптары, ақырында жоқары мағлыұмат алыу үшін болған умтылыұлары—оның кеулиндеги жақсы моментлер ашылмай қалған. Соның себебинен ұақыяны барлық қоспалылығы менен сүүретлеу принципи бузылады, поэманың тутас бир поэма болыу мүмкиншилигин пәсейтеди. И. Юсуповтың поэмаларында мейли Арыұхан, Бегдияр, Әбдираман, мейли Ораз, Гүлжанларды алып, онда алам характериниң рауажланыуы, усы рауажланыудан келип шығатуғын дурыс белгилер алынады. Ол сүүретленип атырған дәуирдин, заманның руұхы менен жүзеге шығады, бул шығарманың объективлик сыпатын асырады. Өмирден жуұмақ шығарыуға алып келеди. Ал, Т. Жумамуратовтың „Ананың кеуили балада“ поэмасында сүүретленген ұақыялардан жуұмақ шығарылған, ал айырым хәдийселерди сүүретлеуде бир жақлама оған айрықша дыққат берип жибереді. Ақыбетинде, поэмадағы сюжетти орайластырған, бирлестирген, бир пүтинлигин келтирип шығарған моментлердиң айырым тәрәплерине зәлел жеткизеди. Розаның характеринен усы нәрсе белгилі болады. По-

эма жөніндегі айрым пикирлердің келіп шығуы да
усы мәселеге байланысты болды деп ойлаймыз.

И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“, Т. Жума-
муратовтың „Ананың кеуілі балада“ поэмаларындағы
сюжеттік құрылыстың өзгешеліктері қысқаша ұсын-
дай.

* * *

Қазіргі қарақалпақ поэзиясы өткендегі классика-
лық поэзияның дәстүрлерін өзінің бойына жәмлеп,
оның тәжірибелерін байытып, жаңа творчестволық
табыстарға қарай алға илгерілеп баратырған поэзия.
Бұнда қар қылы ағыстар бір, соның бірі халықтың
ауызекі поэзиясының дәстүрлерін жаңа заманның тур-
мысын суретлеуге қолайластырған қахарман харак-
терін жасаудың принциптері өзінің творчестволық
жолынан келіп шыққан. Аббаз бенен Садықтың шығар-
маларында қазіргі дәуірдің көзқарасы, пікірі, қа-
зіргі дәуірдің талабы үлкен орын алады. Олардың
шығармаларының сыпатты белгісі—өткендегі класси-
калық, ауызекі поэтикалық дәретпелердің үлгілері
образ дәретінің негізгі принципі болып қалған,
анығырағы, сол қахарман жасаған жердің картинасы
қахарманның келбеті үлкейтіледі, оның характері ал-
дың бұрын белгіленіп қойылады, уақыялар сол қахар-
манның ыңғайына бойсындырылады. Кейін сол қахар-
манды мақтанш етеді, басы-бір жерлер де оның жа-
саған ауылы, урыулары, районы арасындағы хәдіс-
лерді суретлеуге шекем барып жетеді. Реті келген-
де, соны айту керек қазіргі пайда болып атырған
романларда, повестерде көбірек урыулар арасындағы
қатнастар алынады, қахарманлардың өмірбаяны бери-
леді. Т. Қайыпбергеновтың „Қарақалпақ қызы“ К. Сул-
тановтың „Әжінияз“, Қ. Досановтың Ш. Мұсаев қа-
қында жазған мийнеттерінде урыулар арасындағы уа-
қыялар суретленеді. Урыулар арасындағы қатнас,
олардың көркем шығармадан сондай болып орын алы-
уы қазіргі дәуірдің көз-қарасы менен суреттеле-
се, қазіргі дәуіріміз үшін онша әһміетті емес,
себебі бір жағынан қазіргі дәуірдің қызғын өмірі
жатыр, екіншіден, урыулар арасындағы қатнастар
түпкілікті шешілген, ол тек халықтың этнография-
сын біліу үшін көбірек әһміетті. Сондықтан шы-

ғарма үшін таңдап алынған материалдың өзі де жа-
зылушының суретлемекші болған идеясын беруіде
үлкен орын тутады. Жоқарыдағы шығармаларды оқып
отырып, көбірек қарақалпақтардың этнографиясы ме-
нен танысамыз. Бұл жазылушылардың айғайын деп
отырған пікіріне көп зиян тийгізеді.

Аббаз бенен Садықтың шығармаларында да ұсындай
уақыялар аз емес, бірақ екеуі де халық шайыры бол-
ған менен, олардың творчествосын бір-бірінен айы-
руға болатұғын көп белгілері бар, мысалы екі ша-
йырда да дәстан ұсылы тийкарында „Бақадыр“, „Бах-
тияр“ шығармаларын жазды. Ал Садық қазіргі поэма-
лардың типінде шығармалар жазуға айрықша қызы-
ғады. Оның ұсындай 6 поэмасы бар. Бірақ ұсы поэмалар
менен халық қосықтарының арасында үлкен жақынлық
бар, олар біріншіден, шығарманың көлемі менен
санаспайды, егер қарақалпақтардың өткендегі турмы-
сынан шығарма жазатуғын болса, бар билгендерінің
хәммесін соған қосады, билген хәдіс-селері ғана емес,
салыстырулар да қосылады, метафораларға көп орын
беріледі, бұл әсіресе, Аббаздың шығармаларына тән
сыпатты белгі болып табылады. Ал Садық суретлеген
қахарманларының сыртқы келбетін бір-бірін санап
шығады, белгілерін көрсетеді, тәріптейді, көбірек
қахарман характерін сатиралық бағдарда ашыуға ұм-
тылады. Сондықтан, болуы керек, қар бір қосықтың
қырында точка қойылмайды, басы-бір қосықтарының
көлемі поэмаларының көлемінен үлкен. Бұл хәдіс-
лер ұсындай шайырларға тән құбылыс.

Поэмалардың сюжеттік құрылысында қалыптасқан
өткен бір хәдіс-се бар, ол қахарманның тәбият сти-
лиясына (я жут, я жайлауға кетіп, кейнінен азық
жетпей қалады) қарсы гүрес, ямаса сүріудегі маллар-
ға қасқыр, жолбарыс шабады, шопан оларды қыйынлық
менен қолға түсіреді, қасындағы ийті де жәрдемші
болады, ямаса қой фермада болса, я баслық, я және
біреу хасыл теріні урайды, ирі қойларды мйда қо-
маларға айландырады, ұсындай уақыялар көпшілік
поэмалардың мазмұны болып қалған. Бұған хеш нәрсе
деп болмайды. Бірақ сол уақыяларды хәрекетке кел-
тіріуші адамдар арасындағы қатнас, олардың арасын-
дағы өзгерістер, сол өзгерістерден келіп шығатуғын
жаңа бағыттар қахарман характерінің рауажланыуын

белгилейтуғын, қозғаса болмайтуғын деталь, типик шараптардың, сүүретлениуи қандай? Поэма—поэма болуы үшін ұсындай талаптарға жууап бериуи керек. Қ. Досановтың „Шопан“ поэмасында Сапарбайдың қасқыр менен айқасыуы—поэманың конфликти деп белгиленеди, конфликттерди шығармадағы қахарманлардың, бир-бири менен тартысы, жабайы хайуанлар менен шопанлардың гүреси деп түсинеди. Ұақыя бар, турмыс бар, конфликт бар—мине сизге енди бап барабар поэма болып шыға береді. Соңғы жыллардағы қазақалпақ поэзиясының рауажланыуына иркиниш берип атырған, айтыла-айтыла мыжғыланған хәдийселердің бири—усы көркем шығармадағы конфликттердің әжмийетин түсинбеушиликтен келип шығады. Дурыс, жыртқыш хайуанлар менен адамлар арасында да гүрес, тартыс бар, бірақ ол гүреслер мұдамы тосыннан болатуғын ұақыя, мысалы асырымлардың арасында қалған Сапарбайдың этирапына келип қасқырлардың топылыуы тосыннан, ал оған қарсы Сапарбайдың алып барған гүреси—қахарманлық. Бірақ бул қахарманлық гүреслер әдебий конфликтке хәр бир адамның, характерин белгилейтуғын гүрес жолына, оның турмысының, характериниң қандай екенлигин белгилейтуғын карама-қарсылыққа айланыуы керек еди, поэмада ондай емес, ал „пәлен жерде бир адамды бир неше қасқыр қамаған, ол қасқырлардың бәрін де сулайтып салыпты“ деген кабарды ғана билеміз. Әдебий конфликтти тек карама-қарсылықтар, соқлығысыулар деп түсиниу, әлбетте, надұрыс жолға әкелип соқтырады. Конфликт—жәмийет хәм адам өмириниң рауажланыуына тән, сол рауажланыудың түрткисин белгилейди. Сонлықтан конфликт „...өмир хәм жәмийет рауажланыуының негизинен турыушы карама-қарсылықтардың, көркем шығармада конкрет образлар арқалы сүүретлениуи“¹ болып табылады. Бундай конфликттер турмыстағыдай адам өмири хәм жәмийеттиң рауажланыуындағы баслы бағдарды белгилеп береді.

„Шопан“ поэмасындағы тийкарғы кемшилик конфликттерди тартыс, соқлығысыу деп бериуинде көри-

неди. Егер конфликттерди ұсылай түсинетуғын болсақ, онда турмыстағы хәмме хәдийсени қатар дизиіп, шығарма дөрете берсе болар еди. Турмыста конфликттен көп нәрсе жок, бірақ олардың хәммеси көркем шығарманың негизи бола бермейди. Көркем шығарма болуы үшін турмыс хәқыйқатлығы әдебий хәқыйқатлыққа, әдебий хәқыйқатлық өзиниң ишки сыртқы мазмұны бойынша адамның өмири хәм жәмийетлик турмыстың рауажланыуындағы карама-қарсылықтарға курылыуын талап етеди, булардың хәммеси белгилі дәуирде жасаған, турмыс кеширген, турмыстың алдыңғы қатар идеяларын бойына жәмлестиреуи, жәмийетлик дәуирдің белгилі рауажланыу сыпатын ашып бериуи қахарман характериниң жасалыуы менен байланыссы болады. Конфликттерди сюжеттен бөлип алып қарауға болмайтуғын бир тәрәпи ұсы жерде.

Шайырлар халқымыздың өткендеги турмысынан алып, оларды хәзирги дәуирдің көз-қарасы менен бағалап шығармалар жазды. Әлбетте, өткендеги турмыс ұақыяларынан шығарма жазуы айрықша творчестволық күшти талап етеди. Бул жерде өткендеги турмыс ұақыяларын есितिу, тыңлау, билиу, оқыу зәрүрлі болуы менен бирге, сол турмыстың өзін бастан кеширеу, көриу де зәрүр. Екиншиден, шайырлардың өткендеги турмыс ұақыяларынан алып шығарма жазғандығының себеби неде? Бул сол өткендеги турмыс ұақыяларын ядта қалдыруы, ямаса оны хәзирги дәуирдің турмысы менен салыстыруы үшін жазылып атырма?

Халқымыздың өткендеги турмысын билиудің үлкен практикалық әжмийети бар. Себеби өткендеги турмыс ұақыяларын оның рауажланыу бағдарларын билиуге, оны түсинип жетиуге, қәдирин билиуге алып келеди. Өткендеги турмысты билмей туып, хәзирги турмысты билиу мүмкин емес,—деген марксисттик режеге тийкарланып, қазақалпақ шайырлары бир неше дәстандар, бир неше поэмалар жазды. Олардың бир қатары республикамыз жәмийетшилигине мәлим болмақта. Мысалы Аббаздың „Бақадыр“ дәстаны елиуинши жыллардан кейинги эпикалық поэзияның рауажланыуында салмақты орын тутады, бул алдын бурын турмыс хәқыйқатлығын ұлыұмаластырууда, хәр бир ұақыяның поэтикалық мазмұнын тереңлестиреуде, ұақыяларды таңлап ала билиуде, өткендеги турмыс хәқыйқатлығына жанаша

¹ О. Шарафутдинов. Заман, Қалб, Поэзия, Ташкент, 1962—66 бет.

қатнас жасауда, рауажланыудың бағдарларын ашып бере билиуде көрінеді.

30—40 жылдарда поэзияда өткендегі турмыс уақыяларынан алынып жазылған шығармаларда Октябрь революциясының уллылығы, мийнеткештердің азаттыққа хәм теңдікке шығыуы, социалистлик жәмийетти курыу ушын алып барылған гүреслерин көрсетегуғын поэмалар айрықша көбірек дөретилди. Ал елиуинши жылларға келе бул ҳәдийсе өзгереді, ҳәр бир шайырдың алдында турған уазыйпа—ҳәзирги дәуирдин турмысын, заманлас образын дөретиу турады. Дәслеп айрым кемшиликлерге жол койылды, ал излениушиликлер күшли орын алды. Соның нәтийжесинде, алпысыншы жылларға келе жақсы-жақсы поэмалар дөреді. Солай етип, шайырлар өзлериниң бар күшин ҳәзирги дәуирдин қоспалы мәселелерине арнап поэмалар жазуға бағышлады.

...Шаруашылыққа өтеди, қахарманлардың малларды қасқырдан сақлап қалғанлығы көрсетиледи, оннан кейин Тахиаташ гидроэлектростанциясына өтеди, оның келешегі ҳаққында көп пикирлер айтылады. Сөйтип дәслепки „үйге келген қахарманның“ қайда кетип қалғанлығын билмеймиз, қахарман характери менен масса арасындағы байланыслар усындай схема менен ашылады. Бундай ҳәдийселер „Жарысқан жаслар“ пэмасында да орын алды. Поэмаға тән эпикалық пенен қахарман характериниң ашылуы—Х. Сеитовтың поэмаларының негизги кемшилиги. Қахарманның эпикалық тәғдири бул барлық халықтың идеалларының хәм тарийхый тәжирибелериниң жәмлесіуі.

„Қыз кеткен“ хәм „Әмиу қызы“ поэмалары да жоқарыдағы кемшиликлерден шетте қалмады, бул поэмалар аркалы шайыр творчествосында жүзеге келетугын бир ҳәдийсе—халқымыздың өткендегі турчысынан алып шығармалар жазуға бурылуы болып табылады. Не ушын творчествосын шайыр усылай бағдарлады? Өткендегі турмыс ҳәдийселерин сүүретлеуге бурылуы—қарақалпақ поэзиясына тосыннан пайда болған қубылыс емес, елиу жылға шамалас қарақалпақ совет поэзиясының тарийхында бар қубылыс. Бул жағынан шайырларға я анау, я мынау деп болмайды, ал өткендегі турмыстың реалистлик сүүретлеуін беріу жағынан көп нәрселерди айтыуға тууры келе

ди. Шайырлардың өткендегі турмыс уақыяларын сүүретлеуге қайтыуының бир қатар себептери бар, мысалы ҳәзирги дәуирдин турмысындағы баслы бағдарларды белгилеп ала алмайды, қахарман характерин жасауда шеберлик көрсете алмайды, соның себебинен риторикаға, схемаға жол қояды. Ҳәзирги дәуирдин қоспалы мәселелерин ортаға қойып, оны реалистлик Поэмалардағы сюжеттин типлерин беріу үлкен мәселе. Бул өзиниң ишине қахарман образының дөретилиуіндегі барлық шаяятларды алады. Сюжетлер характердин жасалуына байланыссыз ҳәр қыйлы болады, мысалы базы бир поэмаларда қахарман образындағы бир эпизод алынады да, сол уақыяның қалай болғаны, қалай сол дәрежеге келип жеткени бериледи. Бази бир поэмаларда уақыялар бириниң изинен бири дизилип былайша айтқанда, биографиялық тәртіпте курыла береді. Белгилі ҳәрекет бирлиги сақланған поэмаларда сюжеттерди рауажланыу бағыты ҳәр қыйлы болады. Қарақалпақ поэмаларын да сюжеттердин биографиялық тәртіпте орналасыуы—сыпатлы белгиси болып келеди. Мысалы Ж. Аймурзаевтиң „Даңқлы дослар“, „Өмирбайдың өмири“, Аббаздың „Бахыр“, „Салықтың „Бердақ“ поэмалары усындай тәртіпте орналастырылған. Бундай сюжетлик типтеги поэмаларда қахарман характери менен уақыялар арасындағы байланыс мұдамы белгиленип, характердин уақыяны басқару принципі сақланады. Булар көбірек эпикалық поэмаларға тән. Елиуинши жыллардан кейинги поэмаларда сюжеттердин биографиялық тәртіпте орналастырылуы кем-кем өзлестирилди. Оның орнына алдын бурын арнау берилип, кейин сол арнаудың себептери анықланатугын сюжеттин типтери келип шықты. Бундай поэмаларда сюжеттин орайлық уақыясының ҳәрекет бирлиги сақланады. Характердин уақыяны рауажландыруы, уақыяның характерди рауажландырудағы бирлик сақланады. И. Юсуповтың „Жолдас мұғаллим“, „Актрисаның ығбалы“, Т. Жумамуратовтың „Украина қызы“, „Ананың кеуили балада“, Қ. Жуманиязовтың „Қаладан келген келиншек“ поэмаларында сюжет пенен характердин өз-ара байланысы тийкарғы ҳәрекеттиң бағдарын дүзеди. Соңғы жыллардағы поэмалардың шәртли—романтикалық сюжетке курылғанлары да бар. Бундай сюжеттер көбірек фольклорлық шығармаларда

орын алар еди. Шэртли—романтикалық сюжет совет поэзиясының тарихынан үлкен орын алады. Ол А. Твардовскийдің „Муравия ели“, „Теркин о дүньяда“ деген поэмалары еди.

Қарақалпақ поэмаларындағы сюжетлик типлердің бири—лирикалық поэмалардағы ўақыялар менен белгиленеди. Соңғы жыллары дөретилген лирик поэмалардың сюжетлериндеги белги заман менен лирик қахарман арасындағы қарым-қатнасқа курылды, бул қарым-қатнаста сюжетлик ўақыялар—шекленбеген, онда гейде тарийхый ўақыяларға тән болған, гейде адам хәм тәбият арасындағы романтикалық ҳәдийселер поэмаға негиз болып жатады да, кейин тәбиятты өлестиріўдеги совет адамларының қахарманлық гүреслерине негизленип кетеди. Былайша айтқанда, шэрти—романтикалық сюжетлер белгили тарийхый дәуірде болып атырған ҳәдийселер менен байланысып кетеди. Бундай өзгешелик И. Юсуповтың „Дала әрмалары“ поэмасында берилген. Бундай сюжетлер ҳазирги гүрринлерде де орын алады.

Қахарман образын жасаўда характер менен сюжеттиң қарым-қатнасынан келип шығатуғын драматизм ҳаққында да айтыўға туўры келеди. Себеби соңғы жылларда пайда болып атырған әдебий-критикалық мийнетлерде айырым әдебиятшылар поэмалардағы драматизмге айрықша итибар береді де, поэманың ишки мазмұнындағы эпикалықты умытып қояды. Қахарманларды хәмме ўақыт қызғын гүресте, жанлы тартыста көргиси келеди. Қахарманлардың қызғын ҳәрекетлерде, жанлы тартысларда жүриўи поэманың ишки мазмұнынан келип шыкса жақсы, егер қызғын ҳәрекетлер менен жанлы тартыслар сол шығарманың ишки мазмұнынан келип шықпай, сырттан ҳәрбир қахарман характериниң мазмұнынан байланыссыз поэмаға критика берсе, тосыннан пайда болған драматизмлер орын ала берсе, онда ол шығарма драмалық „көривислер“ деп үйдирме болып шығады, соның ушын да драматизм қахарман характерин жасаўдың бир усылы болады. Поэмадағы сүўретленген ўақыялардың драматизм характердин анық ашылыўын тәмийин етип турса, онда сюжет пенен характердин арасындағы қарым-қатнастың бирлиги сақланады.

Поэмада драматизмнің сүўретлениўине байланыссыз

қарақалпақ поэмаларының бир негизги кемшилиги жүзеге келеди. Драматизм деп қахарманлардың бири менен бириниң тартысын түсинеди. Оның адам өмири ушын әҳмийетли, жәмийет тарийхының негизинен турыўшы, улыўмаластырылған ўақыялар екенлигин, характердин раўажланыўындағы негизги моментти өзиниң ишине алатуғынлығын ядынан шығарады. Соның ушын драматизм бир басқа, поэманың негизги ҳәрекетти бир басқа, турмыс ҳақыйқатлығына жақынлығы бир басқа болып қала береді. Мысалы Т. Сейтхаматовтың „Алтынды тат баспайды“, Х. Сапаровтың „Мениң заманласларым“ шығармаларындағы қахарманлардың бир-бирине қарама-қарсы сөйлегенин поэманың негизине жатқарады. Бундай ҳәдийселерди сүўретлеген менен қахарманның характери ашыла бермейди. Драматизм И. Юсуповтың „Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық“ деген поэмасында жүдә дурыс қолланылған.

Поэма түркмен гилемшилерине арналған. И. Юсуповтың поэзиясында бир сыпатлы белги бар, ол дәслепки қосықларынан бастап, лирикалық шығармаларға, лирикалық шығармалардан поэмаларға өтип барады. Бул айтылатуғын пикирди белгили предмет яки басқа ҳәдийселери менен алмастырмай сүўретлеўинен көринеди. Поэмада гилем—қахарманлардың характерин ашып бериўши, оларды ҳәрекетке келтириўши болады. Гилем соның менен бирге,—халықлар арасындағы дослықтың символы болып көринеди. Поэмадағы:

Яўмыт көрсе, оны тоқыған дилбар,
Бизниң қанымыздан болған екен дер,

деп бийкарға айтылмаған. Совет халықларының дослығы—адамлардың қанларында да, гилемлердин нағысларына да, бақсылардың ҳаўазларында да, дуўтардың намаларында да бар. И. Юсуповтың творчествосында халықлар арасындағы дослықтың жаңа сыпатлары усындай жоллар менен ашылады. Бул сол шығармаға адамлардың турмысы менен жақынлықты бағышлайды. Шығарманың турмыс пенен байланыслығы—реалистлик поэзияның баслы шәртлеринен бири. Екиншиден, поэмадағы қахарман характерин ашыўда баслы принцип драматизм болып қалған.

Қахарманның өмири, ҳәрекетлери арқалы белгили болатуғын характерди дөретиўде шайыр драматизмнен

мейлинше пайдаланады. Бірақ бұл жерде соны айрықша белгілеп өтуге тууры келеді, қахарманның өмірі мұдамы баслаушы хызметті атқарады, драматизм соннан келип шығады. Поэмадағы қахарманның өмірі „ауладлар тарихына“ құрылған, ол Октябрь революциясына шекемгі жағдайдай болған еді.

Мал басқылап мұхаббаттың гүллерін,
Сынды толмай, жас өмірдің кесесі.

Шайырдың творчестволық ізлениушілігінің бири сонда, „ауладлар тарихының рауажланыу“ негизинен тұрыушы қарама-қарсылықтар поэмадың негизгі конфликты болып, ал оны шешиудің жолы Октябрь революциясының себебинен екенлігін көрсетеді, драмалық картина хәр бир қахарманның өмірінде, қахарман өміріндегі хәдийселерді шайырдың бақалауында, оның кеширмелерінде де бар, бұл жерде шайыр да, гилемши де бірдей:

Қаны менен жазды арзыу-әрманың,
Нағыс пенен айтты үміт—тілегін.—

Олар барлығын қағазға, гилемге түсіреді. Поэмада „гилемши“нің аты көрсетілмейді, ол бир түркмен сәрдариның хаялы. Ол өзінің өмірін, кеуилиндегі бар хәдийселерді „гилемге жазып“ қалдырмақшы болады. Солай егип, қызы менен бирге, бир үлкен гилем тоқыға кириседи, ол көп жыллар дауамында питеді. Гилемнің жақсылығы хәм сулыұлығы Шығыстағы көп елдерге жайылады. Сәрдар оны Иран патшасына сатады. Буннан кейін Хийуа ханы Иран патшасының сарайына барғанда, гилемді көріп, оның барлық тарихын еситеди. Сөйтіп елине келген соң сол гилемши хаялды таптыртып, сондай гилем тоқыуды буйырады. Бірақ гилемши хаял келисим бермейді. Себеби „кесесі толмай сынған өмір, қан менен жазылған арзыу әрманлар“ды екінші рет және қайталауға өзіне миясар көрмейді, сонлықтан қахарманның кеширмелеріндегі драматизм енді интрига менен алмасады. Гилемши хаял көп жыллар зинданда жатады, сондай аш-алғадалықтан соң Октябрьдің жеңісі нәтижесінде босатылады.

Белде дорба, қолында тал таяғы,
Бәлки бұл бир дийуана, я талапкер,
Хау, тоқтай тұр, гилемши ме баяғы?
Кой, ол емес шығар, бәлки қарап көр!

Бұл гилемши хаял. Ол өзінің үйіне келеді, қызы менен ушырасады. Елдегі бұл өзгеріс хаялды үлкен рухланыушылыққа салады. Тәғдиріндегі барлық нағысларды жаңадан салыуға, жаңа мазмун беріуіге умтылады. Сөйтіп, қызы менен бирге, гилем тоқыға кириседи. Бірақ бұл хаялдың қызы гилемді ақырына шекем тоқып жеткере алмайды, оны ел арасында жасырынып жүрген баспашы атып кетеді. Усы хәдийсеге шекем „Гилемши хаял“ характеріндегі шыдамлылық пенен жек көріушілікті—қозғаушы күш сыпатында белгілейді, кейін „Жалғанбай қалған жипти жалғау“ды, питпей қалған гилемді питкеріуіге, оған Лениннің сүүретін салыуға кириседи. Поэмадағы қыз өлими менен оқ жыланның шағыуы аркалы кийиктің баласының өлими арасында сондай байланыс бар. Бундай трагедиялық хәдийселер поэмаға бийкарға киритілмеген. Алдын бурын қарақалпақ поэзиясындағы өзгешелік усы жерден көринеді, усындай айырым картиналар реалисттик поэзияда да қайталанылады. Қайталанғанда оның кеширмеси сыпатында емес, ал сүүретленип атырған хәдийсеге конкрет мәни беріу ушын хәдийсениң поэтикалық мәнісін күшейтіу ушын қолланылады. Турмысты реалы сүүретлеуіге жақынлық киритеди, класс жауларының бетін ашыу усындай драмалық картиналар негизине қурылады. Усындай драмалық картиналардан кескин интригаларға өтиу—поэмадың өзгешелігі болып табылады. Шайырдың характерді индивидуальластырудағы тутқан негизгі принциптерінің бири усы. Шайыр драматизмнен пайдаланар екен, пайда болған жаңа характер түркмен хаялының характеріне сәйкес келе ме, жоқ па деген сорау тууылыуы мүмкін. Биз шайырдың басқа халықтардың турмысынан шығарма жазуы, ондағы миллий характерді дөретиуін макул деп ойлаймыз. Хәр қандай шайыр хәр қыйлы халықтың өмірінен алып шығарма жазуы, сол халықтың миллий характерін жаратып беріуі мүмкін, әсіресе, бұл шайырдың таярлығына байланыссы. Социалисттик дүзим адамлар ара-

Бұл дүние — трагедиялық поэма, сондықтан гилемши поэмадағы оның кесесі де?

сында сондай талант ийелерін жетістіріп шығармақта, олар турмысты билиуі арқалы әлемге танылған шығармаларды пайда етпекте. Сонлықтан рус халқының характерін бериуі үшін шайырдың рус болыуы, түркімен характерін бериуі үшін түркімен болыуы шәрт емес, поэмадағы гилемши хаялдың характері түркімен халқына тән деп қарай береміз.

Қарақалпақ поэмаларындағы сыпатлы белгілер сюжеттің типтері, қаһарман характерін жасаудағы драматизмнің әхмийеті ұсылардан ибарат.

1969-жыл

ШАЙЫРДЫҢ СТИЛИ ҚАЙЕРДЕ?...

Егерде белгілі бір дәуірдегі поэмалардың рауажланыу бағдарлары, қаһарман образының жасалуы хакқындағы мәеле қойылса, онла шығармалардың тилиндегі айырым кубылыстар менен шегараланып қалыуы мүмкін емес, ол өзіннің ишине поэмалардың лексикалық қурылысын, көркем шығарманың әдебиі тилиди байытыудағы әхмийетін, әдебиі шығармалардың турмыс пенен жақыныласу процессін, қарақалпақ поэмаларына тән болған салыстырулардың өзгешеликтерін, қаһарманлардың сөйлеу характеристикасын, олардың индивидуаль характерди жаратыудағы әхмийетін есапка алады. Соның менен бирге, тил—көркем шығарманың негизі болғанлығы себепли хазирги қарақалпақ поэмаларының стильлік өзгешеликтерін анықлауды мақсет етип қояды.

Заманлас образы хәмме шайырлар тәрепинен бир қыйлы ұсылда, бир қыйлы формада жасалған емес, поэмалардың ең бир қызықлы жайы ұсы жерден басланады. Егер хәмме шайыр бир қыйлы ұсыл менен поэма дөреге берсе, онда поэмалардың жәмийеглик турмыс ұшын әхмийеті болмаған болар еди. Себеби хәммеси де бир қыйлы стиль менен жазылған соң, ондағы сүүретленген уақыялар олардың рауажланыуы, шешими хәммеге оқымастан ақ белгілі болып қалар еди. Бир уақытлар гезлести. Мысалы Октябрь революциясына шекем қаһарман жарлы болады, көп қыйыншылықлар көреди, байларға өшпенли болады. Октябрь революциясынан кейин я колхозға баслық болады, я оқыуға кетеди, я бир районды басқаратуғын кадр болып жетиседи. Және бир хәдийсе соннан ибарат, қа-

харман хазирги дәуиримизде ислеп атырған болады, ол табиаттың ямаса жүдә бир карьерист бригадирдин, я баслыктың карауына түсип қалады, оның „бәле“ деринен елпеп қутылады... кейин план артығы менен орынланады.

Қахарманлардың көкіреклерине орденлер тағылады, той кызып кетеди, гейбیرهулері социалистлик мийнеттин қахарманлары болып алады, бул хәдийселер әдебиятымызда уақты-уақты көринип турар еди. Х. Тәжмуратовтың „Бизің бақадыр“, Х. Сеитов хәм Н. Жапақовлардың „Бахыт“ поэмалары, Т. Сейтжанов хәм М. Калимбетовлардың „Қырлы сокпақлар“ музыкалы драмасы жокарыдағы пикирлердин дәлили болады.

Неликтен „сағасы өткендегиден, кейин бүгинги турмыс пенен байланысып жатқан уақыялар“ орынлы орынсыз шығарманың идеялық—тематикалық мазмунын етип алына берди?

Шайыр жәмийетлик әхмийетке ийе болған идеяны белгили тема аркалы ашып береді. Демек усылай екен, идеяны өзінде сәулендиретуғын, оқыушыларға тәсир ететуғын, олардың ойлары менен ортакласатуғын шығарманың тематикалық өзгешелиги де шайырдың талантынан, уқыбынан, жәмийеттеги тутқан орнынан ғәрезли болады.

Соның менен бирге, жәмийетлик турмыста болған, яки болып атырған уақыялар шайырдың дәретиушилик уқыбы аркалы әдебий темаға айланады, шығармадағы тема анау яки мынау уақыяның кеширмеси емес, ол шайырдың кеуили аркалы өткен, онда өзиниң заман ҳаққындағы ойлары, пикирлери, оған болған көз-карасы белгиленип туратуғын әдебий темаға „өмир сабақлығы“ на айланады. Шайырлар көркемлик жақтан жетилискен шығармаларды дәретиуде үлкен қыйыншылықларға дуушакерлеспекте, бул қыйыншылықлардың себебин анықлауда да көп хәдийселер бар, мысалы белгили дәуирдин реалистлик образы болатуғын шығармалардың дәретилиуин биразлар шайырдың турмысты билмегенинен деп ойлап, сол тийкарда творчестволык командировкалар шөлкемлестириуди нәзерде тутады. Дурыс, реалистлик образды дәретиу ушын шайырдың ойлап, сол тийкарда творчестволык командировкалар шөлкемлестириуди нәзерде тутады, айырымлар реалистлик образдың дәретилиуин шайырдың та-

лантына байланыслы деп пүткиллей абстракцияластырып жибереди. Дурыс, реалистлик образды дәретиу ушын шайырдың турмысты билуин де керек, таланты да болуы керек, онысыз әдебий образ ҳаққында ойлау да мүмкин емес, соның менен бирге, сол тилде дәретилген шайырлардың, жазыушылардың шығармалары менен тереңнен таныс болуы да керек, егер әдебий процесстен пайдаланып, оннан өзиниң орнын белгилей алмаған шайырды қалай шайыр деп атау мүмкин? Әдебий мийрас үйренилмей турып шайырды шайыр деп атау қыйын. Себеби шайыр өзиниң творчестволык жолына ийе болған, усы жолға өзиниң барлық күшин жигерин жумсаған адам. Соңғы жыллардағы карақалпақ поэмаларындағы кемшиликтиң баслылары қахарманлардың бир-бирине усасып, сондай-ак уақыялардың усаслығында емес, ал гейпара жағдайда бир шайырды екннши шайырдан, оның өзине тән сыпатлы белгилерин айырып таныу мүмкин болмай қалады, неликтен? Айырымлары мұдамы жаңа теңеудин синонимин табады, айырымлары заттың сыпатлы белгилерин алып санап шығады, айырым бир түрли усулда тәриплейди. Бундай хәдийсеге алып келиуинин бир неше себеpleri бар, ең негизги себеплериниң бири—шайырдың турмыс ҳақыйқатлығын улыўмаластырыуда оны поэтик образ дәрежесине жеткере алмауынан, усы жолдағы таярлығының азлығынан келип шығады. Мысалы М. Устиновтың „Мұхаббат күши“ деген поэмасы сондай болып шыққан. Онда қахарманлар арасындағы тартыслар да тек тартыс болып қалады, жәмийетлик әхмийетке ийе болып шыққан тема да, конфликт те емес, және бир себеби бул әдебий—теориялык мәселелердин жетерли исленбеуи болып табылады. Мысалы шайырлар творчестволык өзгешелигин белгилеу ҳаққында жазылған мийнетлерде ҳәр қыйлы көрсетпелер анықламалар берилди, соның нәтийжесинде шайырлардың творчестволык өзгешеликleri анықланбай қалатуғын еди, оған итибар да берилмеди.

Шайырдың творчестволык стили совет әдебияты илиминде де дәстүрге айланып қалған тартысларға себепши болмақта. Мысалы совет әдебиятының көрнекли ғайраткері, шығарманың тили, стили ҳаққында көп ғана мийнетлердин авторы В. В. Виноградов өзи-

ның „Хәзирги совет әдебиятының стилистикасы ҳақында пикирлер“ деген мақаласында жазыушының творчестволық стильлерін былай анықлайды: „Онда жалған классицизмнің сынықтарыда, сентиментализм сесинің қалдықтары да, анда-санда мешанлық тәбиятқа қолайластырылған романтизмнің жели де, натурализмнің ылайлары да, реализмнің жаңа ағыстары да, модернизмнің пәтлі жылғаларыда бар.“¹ Демек буннан совет әдебиятының стили дегенде усындай түрлі-түрлі методлардың белгилерін, олардың көринислерін түсиниўге ийтермелейди. Және де сол нәрсе белгили болып турады, метод ҳәм стиль екеўи де араласып отырады, буннан сондай жуўмақ келип шығады, метод пенен стиль екеўи де бир нәрсе, методлар анықланса, стиль де өзнен-өзи анықлана береді. Егер биз совет әдебиятындағы стильлик өзгешеликлерди усындай бағытта анықлайтуғын болсақ, онда шайырдың творчестволық өзгешелиги ҳақында сөз де болыўы мүмкин емес. Оның творчестволық жолындағы излениўшиликлерди де, натуўры бағытларды да анықлауға мүмкиншилик бермей қалады. Соның менен бирге, шайырдың өмирге болған қатнасын, оның поэтик образларды дәретиў мүмкиншилигин босаңдастыратуғын, жазыушының творчестволық өзгешелигин түсиниўди ҳәм „сүйретилип жүрип“ оның шығармаларының мазмунын қайталап айтып бериўди жүзеге шығарады.

Стиль—метод арқалы жүзеге келеди. Мысалы қарақалпақ әдебиятында фольклорлық шығармалардың ең жаксы үлгилеринен пайдаланыў арқалы, жаңа социалистлик курылыстың, қарақалпақ халқының миллет болып қәлиплесиўи арқалы поэзияда реалистлик метод қәлиплести, поэзиядағы реализмди қарақалпақ халқының миллет болып қәлиплесиўинен бөлек түсиниў мүмкин емес, себеби метод жаңа дәўир менен тиккелей байланысly. Шайырлардың реалистлик метод арқалы жазылған шығармаларында ҳәр қыйлы стильлерди көриў мүмкин. Шайырдың „не“ ҳақындағы айтажақ ойы арқалы оның көз қарасы да, таланты да, көркемликке қойған талабы да анықланады. Сол шығарманың идеялық-тематикалық бағдарын анықлау арқалы ша-

йыр оны „қалай?“ етип дәретиў жолларына өтеди. Шығармада турмыс ҳақыйкатлығының қалай сүйретлениўине қарап шайырдың творчествосының өзгешелиги яғный стили келип шығады. Стиль—шайырдың творчестволық жолынан дөреген, шығармаларының өзнен-болған белгилеринен, поэтикалық образды жасауға қойған талаптарынан турады. Ол жокарыдағыдай „методлардың жыйындысы“ емес. Сонлықтан шайыр шығармаларының идеялық-тематикалық бағдары—индивидуаль стильдин негизи болып хызмет атқарады. Индивидуаль стильдин ең дәслепки белгилери усында көринеди. Себеби қандай темаға қандай идеялық поэзиядан турып жантасқаны, шайырдың индивидуаль стилин белгилеуде, сондай-ақ оның сиясий-жәмийетлик турмыстан алынатуғын орнын белгилеуде де үлкен әҳмийети бар. Турмысты жаңаша көриў, оның раўажлануы бағдарларын билиў, усы мазмунда жаңаша сүйретлеў усылларының пайда болыуы стильлердин ҳәр қыйлылығына кең жоллар ашып береді. Стиль—шайырдың творчестволық өзгешелиги, ол көп ўақытлар даўамында ҳәм мұдамы творчестволық активлик арқалы қәлиплескен болады, бул қәлиплесиў процесси өзнен-бурынғы ҳәм өзи менен бирге жасап атырған заманласларының шығармаларын қунт пенен үйрениў арқалы жүзеге келеди. Соны айырықша белгилеп өтиў керек, шайырдың индивидуаль стили дегенде ол қалай келип шықты деген сораў туўылыуы мүмкин? Шайырды шайыр сыпатында танытатуғын белгилердин бири—оригинальлық. Ол таланттын басламасы, шайырдың шығармаларының сыпатын ашып береді, бул өз нәубетинде, шайырдың өмирге қатнасын, заманластың әдебий образын жасаудың усыллары менен тиккелей байланысly болады. Шайырдың творчестволық өзгешелигин өзнен-бурынғы шайырдың өзгешелиги менен қатар қойып та, бирлестирип те, ал кейингилерине мәжбүр етип те болмайды. „Стиль—адам“ деген анықламаның шығыуындағы айырым себеплер усылардан ибарат.

Демек, стиль—шайырдың творчестволық өзгешелиги болса, соңғы жыллардағы қарақалпақ поэмашылығында қандай усыллар, қандай приемлар қандай стильлер бар? Әлбетте, ҳәзирги қарақалпақ поэмалары ҳақында гәп болғанда оның ең негизги сыпатлы

¹ „Литератури. газ. 19 октября, 1965 г. № 124—3893

белгилеринен бири болған турмыс ҳақыйқатлығын тәриплеу менен психологиялық сүүретлеу арасындағы байланысты олардын арасындағы өзгешеликларди айрықша белгилеп өтиўге туўры келеди. Усы кубылыстың соңғы жыллардағы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўын белгилеуде ҳәм оның тарийхын билиуде де үлкен әҳмийети бар. Себеби ол поэзиямыздың сыпатлы белгисин ашып береді. Былайынша айтқанда, тәртиплеу менен „кеўил диалектикасын“ сүүретлеу арасындағы алмасыўлар, олардың бир-бирине тәсири—соңғы жыллардағы поэзияда ең ири шайырлар болған Т. Жумамуратов пенен И. Юсуповтың творчествосы арқалы белгили болатуғын ҳәдийсе емес, ол шайырдың белгили болыўы, оның авторлық позициясының бекемленіўи менен анықланады, Тилеуберген менен Ибрайымлар усындай шайырлар.

Т. Жумамуратов кең көлемдеги эпикалық жанрға елиўинши жыллардан кейин араласты. Ҳәзирге шекем „Ағайинли еки батыр“, „Қасийетли гәўхәр ҳаққында ертек“, „Украйна қызы“, „Дослық“ „Ананың кеўили балада“, „Кийиктиң еки ылағы“, „Алғыс“ сыяқлы поэмалары менен таныс. Оның бир неше топламлары баспада жәрияланды, „Жүрек муҳаббаты“ қосықлар топламы, „Муҳаббат сыры“ гүрринлер, „Дәуран жулдызлары“, „Кәраматлы тулға“ және де сайланды шығармалары баспада жәрияланды ҳәм оның бир қанша шығармалары өзбек тилинде шықты.

Шайырдың шығармаларында көринин туратуғын айрықша белги—оның заман менен, адамлардың өмири менен жақыннан байланыслы шығармаларды дәреткенлиги менен белгиленеди. Ол мұдамы заман менен бирге адым таслап киятыр. Усы жолда үлкен кемшиликлери де белгили болып барады. Ҳәмме уақыт шығармаларын тематикалық жактан байытыу ушын күш салады, тәртиплеу арқалы кеўилинің кеширмесин беріўге ериседи, оның ең дәслепки қосықлар топламы „Жүрек муҳаббатында“:

Тәрийплеўге тилим толық жетпейди,
Жырламаўға кеўилим тақат етпейди,
Муҳаббатым партияға берилген,
Жүрегимнің төринен,
Орын алған ҳеш уақытта кетпейди,

деп жазады. Партия исине садықлық, оның халық турмысындағы рухландырыўшылық идеялары менен исенимди жеңип алыўы, халық пенен партияның бирлиги—Т. Жумамуратов поэзиясының сыпатлы өзгешелиги болды. Партия, халық ҳаққында қосық жазбаған шайыр жок, бирақ Жумамуратовтың қосықларындай шығармалар басқа шайырлар да жоқ. Соның ушын бул шығармалар оның өзгешелиги болады. Дәслепки жыллардағы қосықларында өткен менен жаңаны салыстырып сүүретлеу—оның творчестволық жолының иегізги принципи болып қалды, егер Компартияның әҳмийетин, оған болған халықтың сүйиўшилигин көрсетиў ушын бурын қарақалпақ халқының қулықта жасағанлығын, оның өмиринде талай пәсыўшылық болғанлығын, ханлардың, бийлердің зулымлығы, тағы басқаларды сүүретлейди. Кейин совет власты жылларындағы табысларды атап өтиўге келеди, сөйтип партияға үлкен миннетдарлық, оның рухландырыўшы күш-ке ийе екенлиги атап көрсетиледи.

Ақыл—билим дәретеди ойыма,
Оны айтсам қуўат енер бойыма.

Шайыр Коммунистлер партиясының, Лениннің образын жасаўға усындай жоллар менен барады. Халқымыздың турмысындағы өзгерислерди көрсетиў арқалы Ленинди, партияның ғамхорлығын көрсетеди. Бул мақсет, олар сүүретлеўлер улыўма дурыс. Усындай сүүретлеўлер Т. Жумамуратов поэзиясының ҳәзирги дәўирдеги творчествосында бир усыл сыпатында қолланылып киятыр. Шайырлардың партия Ленин ҳаққында жазған шығармаларын, бул образды дәретиў жолындағы барлық умтылыўларын қуўатлаўға болады. Бирақ оның екінши тәрепи де бар, мысалы шайырдың бул образды дәретиўге шекемги әдебий процесстеги оның тәжирийбелери қандай еди, шайыр усы жолға қандай үлес қосты, оның творчествосының оригинальлығы, өзине тән индивидуаль усыллары қандай еди деген сораўлар турады. Т. Жумамуратовтың творчествосының сыпатлы белгилеринин бири—ол әдебий образды дүзиўге фольклорлық, классикалық поэзияның үлгилерине сүйенип әмел етеди. Сол арқалы шығарма дәретиўге ийкемлескен шайыр. Қосықлары-

ның, поэмаларының массалық кәсіпке ийе болуына ерседі. Поэтик образды ықшамластырып тәрийіплеу ұсылы менен беріуге умтылады. Белгилі дәуірдің уақыялары, жердің атлары, өндірістің алдыңғы қатарлы адамдары—оның шығармасына конкреттілік бағышлайды. Тәріпленген адам, жер, предметтерінің сыпатты белгілері алынады. Шайырдың көп қосықтары Мойнақ балықшыларының турмысын сүүретлеуге арналған. Оның жақсы тәрепін соннан ибарат, халықтың қақарманлық күреслерін сүүретлеуге, оған айрықша поэтикалық мәні беріуге умтылады, мысалы „Қарақалпақ қызы“ қосығында Женевада қарақалпақ қызының американың хаялын қалай сөзден утқанлығы хакқындағы, „Шымбайға“ қосығында пахтадан мол зүрәт жетістірілген адамдардың барлық қақарманлығы көрсетиледі, „Кегейлі“ районы хакқында жазылған қосығында да сондай бір мазмун бар, бұрын „пахта планды орынлай алмай қалады“ деген өсек сөз таралады, зүрәт жыйнауда ол сөз өтирик болып шығады, қосықты халық арасындағы материалдардан жыйнап алған, ол тезирек халық арасына тарадыуына себепші болып тур. Шайыр көбірек ұсындай ұсыларды қолланады.

Тилеуберген соның менен бирге сатирик шайыр. Оның „Тон менен төбелес“, „Алламурат әлпайым“, „Мәспәмбеттің түсі“, „Қосық хакқында қосық“, „Шайыр менен қайқы жигит“, „Трактор менен кегпен“, „Критикашыл баслық“ сыяқлы шығармалары аз ғана уақыттың ишінде қарақалпақ кітап оқыушыларының көпшілігіне мәлім болды. Бұл жерде гәп қосықтардың халық арасына тез таралып кеткенлігінде емес, шайырдың турмыс хакыйқатлығына қатнасы, оның рауажланыу бағдарларын көрсеткені, турмыстағы қолайсыз хәдійселердің ақыбеті неге алып келгенлігін көрсеткенлігінде болып отыр. „Тон менен төбелес“ те де, „Мәспәмбеттің түсі“ інде де халқымыздың турмысының рауажланыуына иркініш беріп атырған хәдійселер сүүретленеді. Онан тийісли жууамақлар шығарылады. Юмор менен сатиралық элемент араласып отырады, және де еліуінші жыллардан кейінгі турмысымызда сатиралық шығармаларға негіз бола туғын хәдійселер ушырасып турар еді, колхоз басқармасының ишіндегі айырым адмлардың менменлі-

гі, олардың жәмийеттік мүлікке бийпәрға қарау халлары бар еді. Ұсындай сатиралық шығармалары арқалы шайыр жәмийеттік мүлікті қорғау, мийнетке коммунисттік қатнас жасау идеясын қойды. Булардың хәммеси Т. Жұмамуратов поэзиясының унамлы тәрептері еді. Поэзия—кеуіл поэзиясы болғанлығы себепті мұдамы шайырдан ізлениушілікті, өмір хакқында жаңа ойлар, пикирлер жүритиуді талап етип турады, сонлықтан шайырдың творчестволық жолы—ізлениу жолы болып табылады. Әлбетте Т. Жұмамуратовтың поэзиясы еліуінші жыллардан кейінгі әдебиеттегі базыбир хәдійселерден шетте қала алмады, бұл айырықша қосықтарында көрінді, сүүретлеудің сондай қунарсыз ұсылын қолланды.

—Ескі сахра қайда?

—Онда егис бар.

Поэзиядан ұсы мазмундағы қосықтарды жыйнасақ, әдеуір мұғдарда болуы мүмкін. Мысалы көп шайырлар тәрепинен қарақалпақ жерінің шөлістан болғанлығы, хәзір егислік жерлерге айланғаны тууралы көп-көп қатарларды, қосықтарды келтириу мүмкін. Бұндай қайталаулар тек Тилеубергеннің поэзиясында ушырасып қалмастан, басқа шайырлардың шығармаларынан да табыуға болады. Бирақ Тилеубергеннің өзінің шығармаларында бұл көбірек, мысалы „Жүрек мұхаббаты“ деген қосығындағы:

Кешегіден бүгінгі күн жақсырақ,
Келешегім және тағы жақтырақ,—

деген қатарлар. Сол топламдағы:

Келешегім және тағы,
Бүгінгіден ұлаырақ,

деген қатарлары менен бирдей болып келе береди, коммунисттік жәмийетті дүзиу үшін жүргизілген қақарманлық күреслер, дәуириміздің сыпатты белгісіне айланды, адамның адамға ғамхорлығы күшейді, келешек жақты да, ұллы да болды. Сонда қосық жазылса топа торыстан „келешегім ұллы, келешегім жақты“ деп қоса беріуге бола бере ме екен?

Ал „Әмударья“ атлы қосығында оның бұрын „асау“ болғаны, „ерке“ атанғаны, Октябрьден кейін басында шырақ жанып тұрғанлығы шөлістанлардың да, шегінгени, екі бойының егислик жерлерге айланғаны тууралы қабарлар бериледи, сондай ақ қосықтарында аллитерацияның қунарсыз, мазмұнды тереңлестіріуі үшін қолланылмай, тек ұйқасықтарды келтіріуі үшін сөздердің интонациясына кеуіл бөліушілік көбірек ушырасады.

Қай жерди көрсен қаулаған егис,
Егисте табыс, адамда—женис,
Малларға—өрис, желпилдер көгис,
Сулыұдың жипек шашындай болып.

Т. Жумамуратов творчествосында ұсы типтегі қосықтар қайталаудың еңбір өршіп баратырған түрі. Соның менен бирге, оның әдебий образ жасауға байланысы аз. Себеби бул қосықтан тутас картина, сөз арқалы адамның алдына қойылған белгилі мәселе көринбейди, қайталаудың түрлері көп. Тилеубергеннің творчествосында орын алатуғын қайталаулар бир-еки қатардың бир неше топтамаларының ишінде, сондай-ақ бир топаманың ишінде де қайталана береди.

Париждың қат-қат бийік жайынан,
Көзге ысық Шымбайдың бир кесеги,

деген қатарлар сол топаманың басқа бетінде:

Париж, Лондон қат-қат бийік жайынан,
Көзге ысық бул жердің бир кесеги.

Қайталау, сүүрегленип атырған ұақыяның, хәдийсений сыпатлы белгилерін санап шығу, тәрийплеудің қунарсыз ұсылларының орын алыуы—хәзирги қарақалпақ поэзиясын жарлыландырып баратырған хәдийселердің бири. Бул кемшиликлерден шайыр адамлардың өмирине жақынырақ келгенде ғана, поэтик образдың, реалисттик ұсылларын өзлестиргенде ғана, өзине мұдамы излениушіликти жолдас етип алғанда ғана—бул хәдийселерден қутылуы мүмкин. Т. Жумамуратов поэзиясындағы бул көрсетілген кемшиликлер қарақалпақ поэзиясының айырым шығармаларына ортақ болған кемшиликлер. Шайырдың шығармаларынан мысаллар

ды көбірек алып отырғанымыздың себеби ол қарақалпақ әдебиятындағы ең көрнекли шайырлардың бири хәм оның шығармалары қарақалпақ поэзиясының бир өзгешелигин көрсетип туралы. Ол өзинің алдына үлкен талаптарды қойған шайырлардың бири. Дәслепки жыллардағы творчествосындағы бундай кемшиликлерди сезип, соңғы жыллардағы шығармаларында „кеуіл диалектика“ сын көрсетиуі усаған өзинің үлкен поэзиясын арнауға қаратты. Екиншиден, шайырды елиуинши жыллардан кейинги жәмийетлик турмысымыздағы ири ұақыялар ири көлемдеги шығармаларды дәретиуге қарай бағдарлады. Ол Жәмийетлик турмысымыздың рауажланыуынан келип шығып, турмысты кең көлемде, оның қоспалылығы менен өзінде сәулелендиреуігын поэма жанрына өгит. Бул оның творчествосы үшін елеулі момент болды. „Тәрийнплесем, хәр көргеним бир дастан“—шайырды толқынландырған, оның творчествосына жана бағдар берген соңғы жыллардағы турмыс хәкийкатлығы еди.

Алпысыншы жылларға шекем Т. Жумамуратов „Ағайынли еки бағыр“, „Қасияетли гәуһар хәккында ертек“, „Украина қызы“, „Дослық“, „Кийиктің еки ылағы“, „Ананың кеуили балада“, „Алғыс“ сыяклы поэмалар жазды. Ауызекі дәретпелердеги сюжетлерди негиз етип алып, хәзирги дәуиримиздің актуаль мәселесин сөз ететуғын поэмалар менен бир қағарда заманласымыздың образын ашып беретуғын „Украина қызы“, „Дослық“, „Ананың кеуили балада“, „Алғыс“ поэмаларының қарақалпақ әдебиятын рауажландырудағы әхмийети оғала үлкен. Заманласымыз образын дәретиуде халқымыздың бай әдебий дәстүрлеринен пайдаланады, әдебий образды дәретиуде оны негизги принцип етип алады, бул оның поэмаларының сыпатлы белгиси болып табылады. Қахарман образын жасауда тәрийплеуден хәзирги заман психологизмине өтиу—шайырдың алпысыншы жыллардағы поэмаларының мазмұны болып қалды.

И. Юсупов—поэзиямызға ұатандарлық урыстан кейинги жылларда қосылған шайыр. Хәзирге шекем „Бахыт лирикасы“, „Күн шығыс жолаушысына“, „Ойлар“, „Жети асырым“, „Дала әрманлары“ сыяклы қосық хәм поэмалар топтамалары, „Ғарры туттағы гүз“ гүрриң хәм очерклер топамы менен белгилі. Соңғы

жыллары рус хэм өзбек тиллеринде бир неше қосықтар топтамалары баспада жарияланды. Булардың хэмеси, И. Юсуповтың карақалпақ поэзиясында үлкен салмаққа ийе шайыр екенлігін көрсетіп беріп турады. Оның шығармалары жөнінде айырым монографиялық мийнеттер жүзеге келген жоқ, тек очерктерде, әдебиет тарихына байланысты материалдарда оны новатор шайыр деп бағалап киятыр. Ол ҳаққында кең көлемде пикирлер жүргизиу әдебиет таныу илиминин келешектегі ұазыйпасы болып қалады. Бул жерде айрықша белгилеп өтиуге тийисли болған нәрсе шайырдың новатор деп аталыуы ҳаққындағы гәп, соны анықлап алайық.

Шығармаларын оқыған ўақытта ең биринши көзге тасланып туратуғын белги—заман ҳаққындағы ойлар. Дәслеп И. Юсупов карақалпақ әдебиетиндағы образ жасау усулларынан шетлеп кете алмады. Жақсы, идеал хәлийселерди жазыу, шадлы заманға қууаныш билдириу—оның творчествосынан белгилі дәрежеде орын алды. Ол да баска шайырлар сыяқлы ўақыяны, затты, адамды тәрийплеуге айрықша әҳмийег берди. „Жыр ураны“ қосығынан бастап „Алтын коллар“, „Излесең мени“ қосықларына шекем карақалпақ поэзиясындағы дәстүрге айланып кеткен қосық үлгисинде жазылған. „Бахыт лирикасы“ндағы көп ғана қосықлар жоқарыдағы пикиримиздин дәлийли.

И. Юсуповтың шығармалары заманласымыздың әжайып образын жасауға қаратылған. Бирде мектепке жасларлы тартып, үлкен мәдений өзгерислердин ишинде жүрген адам сүүретленсе, бирде ел аралап халықлар арасына дослықтың жана қатнастарын ашып жүриуши лирикалық қаҳарманды, бирде пахтадан мол зүрәт жетистирип атырған мийнет адамларын, бирде тууылған республикасының келешек өмирин көриуге ынтық болған романтикти, бирде поэзияның турмыспенен байланысын буннан былай да беккемлеуге қаратылған жаңа адамларды, бирде жылға бойлап жылқы кууған шаруаларды, бирде караталдың койыу саясына ышқы кеткен шайырды, бирде империализмнің канлы колларынан азап тартып атырған адамлардың жаралы кеуилин бирге кеширген шайырды көремиз. Оның шығармалары карақалпақ поэзиясындағы реалисттик сүүретлеудин жаңа басқышы болып табылады. Шайыр

қосықтан лирикалық шығармаларға, лирикалық шығармалардан поэмаларға өтти. Ол турмысты кең көлемде қамтып сүүретлеуге үлкен әҳмийег берди, елиўинши жылларда карақалпақ поэмаларинда орын алып келген „турмысты кең көлемде қамтып алып сүүретлеу“ деген принципке жана бағдар берди, көркем шығарманың эпикалылығын сақлады. Оның ең дәслепки дәўирде жазған „Жолдас мұғаллим“ поэмасы лирикалық хэм эпикалық сүүретлеу усылына курылғанлығы менен сол дәўирдеги баска поэмалардан айрылып турады. Бул шайырдың турмыс ҳақыйқатлығын кең көлемде қамтып сүүретлеуге койған жана кәдеми еди. Оның соңғы жыллардағы поэмаларында мысалы „Акация гүллеген жерде“ поэмасында шөл жерлерди өзлестириу, „Актрисаның ығбалы“ поэмасында республикада жаңа интеллигентлердин пийда болыуы, „Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық“ поэмасында Октябрь революциясынын жеңиси, „Дала әрманлары“ поэмасында коммунисттик жәмийеттин жана горизонтын ашыушылар ҳаққында жазылған. И. Юсуповтың поэмаларында тематикалық жақтан бир өзгешелик бар, ол ҳәр кыйлы болыуына карамастан, мысалы бир поэмасы жигиирмаланшы жыллардағы мектепке балаларды тартыу иси менен байланысты болса, бир поэмасы жана интеллигенцияның өмири менен, бир поэмасы түркмен гилеминиң нағысы менен, бир поэмасы жер картасын өзгертип атырған адамлар сүүретленеди. Оларды бирлестиретуғын бир ҳәдийсе бар, ол—нағыс. Нағыс мұғаллимнин өмиринде де, түркмен ҳаялынын гилеминде де, актрисаның ығбалында да, жаңа горизонтларды ашыуларда да бар, олар өзлериниң қаҳарманлық мийнетлери менен жерди безейди, адамлардың турмысын безейди, жана қатнастар, жаңа дәстүрлер пийда етеди, өмирге актив араласыудың үлгилерин көрсетеди, оның поэмаларындағы қаҳарманлар қумлықларға гүл көгертип атырған, қаҳарманлықтың жаңа үлгилерин көрсетип атырған адамлар, олардың максети анық болып келеди, турмысты кең көлемде қамтып сүүретлеудин өзи де турмыс талап еткен актуаль мәселени ортаға койып, оннан дурыс жуўмақ шығара билиу менен байланысты. Шайырлардың шығармаларының баҳалы тәрепи сонда, ол мұдамы поэзияның заман менен байланысын биринши орынға қояды. Дәслепки шығармаларындағы тәрийплеу

Ол өзі-ақ баслады ис,
Қуғатладық биз оны.
Болаы жаста—ақ қызғын жұмыс,
Бұл отличник қыз жолы,
Токсан кило қасыл алды,
Ярым куты пилледен.

Аттестаты менен колхозға кирип,
Ал Толыбай рабочий болмақшы—

деп сүүретлене береді. Алынған мысаллардағы қосық қурылысынан көрініп тұратұғын стильлік өзгешеліктер қарқынды да көп мәселелерді ортаға қойыуға болады. Себеби бұл жерде мәселенің ұсы тәрепін айрықша дыққат берілген еді. Мысаллардың көпшілігі қарақалпақ поэзиясына жаңа араласып қиялға ямаса біреу-ярым поэма жазып, соңғы жыллары әдебиет дәрежеліліктің басқа саласына өтіп кеткен шайырлардың (биз де ұсы қадірсе көбірек қайталанып тұрады. Егер шайыр поэзиядан табыссыз қадемін сезсе, драматургияға, прозаға, әдебиет критикасына өтіп алады) шығармаларынан емес, поэзияда орны бар, айырымдары кемінде алты-жеті поэманың авторы болған шайырлардың шығармаларынан алынды. Екіншіден, қарақалпақ поэзиясындағы шығармаларды оқығаннан кейін бірден көзге тасланып тұратұғын белгілері есепке алынды. Үшіншіден, поэзияда орын алып атырған кемшіліктердің себебін анықлау ескерілді. Дурыс, төрт бес шайырдың шығармаларынан үзінділер келтірген менен оның шығармалары жөнінде толық бір пікірге келіу де қиын. Себеби мысаллар аздық етеді, шайырдың анық я мынау дәрежедегі кемшілігін, қолға қириткен табыстарын, оларды келтіріп шығарған құбылыстар қарқынды хәр тәрепке пікірлер жүргізіу ұсын оған айрықша жұмыс етіуді, айрықша тоқталыуды талап етеді. Сондықтан мысаллар бұндай мүмкіншіліктерді бере алмаса да, олар арқалы белгілі болатұғын базы бір пікірлер жүзеге шығады.

Қарақалпақ поэзиясы өзінің рауажланыуындағы көп тарихый жолды басып өтті. Дәлелі жылы халқымыздың күнделікті турмысына байланысты көп-көп шығармалар баспа сөзде жарияланды. Ол шығар-

арқалы образ жасауға ұмтылыушылық, кем-кем азайды, шайырдың шығармаларын оқып отырсаңыз, ай санап поэтик образды дүзіуге жаңа талаптарды қойғандығын көреміз. Булардың қаммеси новаторлық еді.

Көркем шығармадағы сөздер адамдардың турмысындағы ұақыяларды, сол ұақыяларды баслаушы, қарекетке келтіріуші адамдар қарқынды, оның ойлары жөнінде конкрет түсінік береді. Көркем шығарма ұшын тилдегі сөздердің көп болыуы ямаса генерип баратырған сөздерді тауып алып, соған жаңа мәні беріп ямаса жаңадан тилимизге кирип қиялға сөздерді дәріу әдебиет шығарманың ишине бір әмеллеп кирип жиберіуде емес, әдебиет образ дүзіу ұшын шайырдың талантлы болыуы, оның шығармасында шайырлық шабыстың толықсып тұрыуы баслы белгілерден есепланады. Ең алдын бұрын қарақалпақ поэмашылығында заманлас образының жасалуына иркініш беріп атырған қадірлер қандай соны анықлап алайық. Х. Турымбеғовтың „Үш жүрек“ поэмасында:

Көзіңнің аласы тартып өзіне,
Шашыңның қарасы тартып өзіне,
Күмар болып жалғыз ауыз сөзіне,
„Нұрханым“ деп аяқ басқаным ырас.

Және бір жерінде:

Топлардың қауаты бийлеп қулақты,
Ракета түн бойы береді жақты.

деп сүүретлейді. Ұсындай сүүретлеуді шайырдың соңғы жылдары жазылған „Мәңгіге тири“ поэмасында да ұшырасады. Бұл жөніндегі пікірлерімізді анығырақ сыпатлау қам дәлілдеу ұшын және де мысалдарды көбірек келтіріуге мәжбүр боламыз. Сидық шайырдың алпысыншы жылдары дәреткен „Жипекши Жаңыл“ поэмасында:

Бәрінен де бақалырақ тут екен,
Қасыллығын неге халқым ұқпасын.
Гүмбірлеген қарақалпақ сазлары,
Ұсы тутған еситилер мұтқасыл.

Өсиміліктің ең ағласы тут екен,
Искер халқым шұғылланар тут пенен.

маларға койылған талап-халықты жаңа дәуирге шақырыу, онын тарийхий әҳмийетин түсиндириу, үкит-насият жүргизиу, күнделикли турмыста пайда болып атырған жана ҳәдийселерди халыкка айтып жеткериу усаған уазыйпалар жүкленди. Әлбетте, соңғы жыллары поэзияға талап күшейди, китап оқыушылар шайырдың шайырын изледі, сөзлерди ритмикалық жақтан шөл-кемлестире билегуғын, шақырық, уәсият айтып берип отыратуғын, шығармаларында тек бир типтеги сүүретлеу қуралларына ийе болған шайырлар китап оқыушылардың поэзияға болған талабын қанаатландыра алмады. Поэзияға болған бундай талаптың үлкен сиясий жәмийетлик әҳмийети бар, мысалы халық турмысының абаданлығы, өндиристиң—санааттың рауажланыуы, илимнің, техниканың, ең ақырында, халықтың санасының рауажланыуы поэзияның алдына жана талапты келтирип шығарды. Бул талаптарды, орынлау, әлбетте, ансатқа түспейди, ол көп излениушиликлерди талап етеди.

Қарақалпақ поэзиясындағы биринши көринип тура-туғын белги—сондай примитив салыстырыулардың көп қолланылғанлығында көринеди. Мысалы барлық шайырлардың шығармаларында салыстырыулар қолланылады, поэзияның ең негизги белгиси, сыпаты, күши, эмоциясы, дөрелиуін салыстырыуларды тауып қоллана билиуде деп қарайды. Бул кубылыс халық шайырлары Аббаз бенен Садықтың шығармаларында ғана емес, биз жокарыда мысалға келтирген Х. Турымбетов пенен Т. Сейтжановлардың поэмаларында да бар. Халық шайырлары салыстырыуларды қалай болса солай қоллана береді, әсиресе Садық шайыр усылай кслейди. Мысалы Науайының 1941-жылы өткерилген юбилейине байланысly жазған қосығында:

Ойлаған максетің иске асып енди,
Сесипіз жанлады мысал барабан—

деп беритеди. Бунда Науайы поэзиясының күши менен барабан сеси салыстырылады. Салыстырыуда үлкен қолайсызлық хәм үйлесимсізлик бар, ол мынада көринеди, ең алдын бұрын Науайының шығармаларында кеуилдің кеширмелери бериледи, ол кеширмелер адамның өмири ҳаққындағы, әлем ҳаққындағы ойлары

менен бирлесип отырады, оған актив тәсир жасауға жәрдемлеседи, шайыр адамлар менен қайғысын, ғамларын, өзи түсинип жеткен, өмирден шығарған жуумақлары менен ортақласады, ал барабан сап дүзиуге арналған, сап дүзиу менен кеширмелер арасында кандай парық болса, Науайы поэзиясы менен барабанның салыстырылыуында да сондай парық бар, олар—бир-бирине үйлеспейди, мүмкин, бул Садықтың қыркыншы жылларда дөреткен шығармасы, соның ушын бундай ҳәдийселер кете береді деп ойлау мүмкин. Бизің пикиримизше, олай емес, шайырдың творчествосында жиберилген усындай кемшиликлердің ақыбеті неге алыт барғынлығын көрсетиуде болып отыр. Мысалы жокарыда келтирилген „Жипекши Жаныл“ поэмасында „тут екен“ деген бирикпе неше жерде қайталанады? Буны поэзияда еледе жийи-жийи ушыратып турамыз. Усындай егип шығарма дөретиуді көпшилик шайырлар „үйретип“ таслаған. Жана ғана әд-бий процесске араласып киятырған хәр бир жас усындай ҳәдийселерге ушырасады, усындай шығармаға елигеди; соның нәтийжесинде үлкен түсиниспеушилик келип шығады, әдебиеттың өзгешелигин умытып қоямыз. Ал Х. Турымбетовтың поэмаларының тили хәм стили арқалы сол нәрсе белгилі болады, ол уақыяның адамға тәсир етиуніндеги өзгешеликлери менен санаспайды, алам—уақыялар, ҳәдийселер алдында бир ғәрип, биржансар болып турады, мысалы сүйген қыздың хәмме тәреплери жигитти өзине тартса, қыз оны анықласа, сеўги алдында жигит хәлсизлик кылса, усы хәл-изликти қыз билсе, енди ол жигитти қыздың мәңгилик сүйиуи мүмкин емес... Және уатандарлық урыс уақыяларын сүүретлегенде бизің сүйикли қахарманымыздың жүрегін топтың оғы бийлеп кетеди. Х. Турымбетов поэмаларының тили арқалы белгилі болатуғын хәлийселер соннан ибарат, ол уатандарлық урыс уақыяларына да, орта мектепти питкерген азаматтың белгилі кәнигеликти ийелеуине де, шайырлықты ийелеуге де бир түрли қатнас жасайды, оның алдында урыс уақыясы да, кәнигеликте қыздай болып көринеди, оның жүреги бәр-қулла уақыяларды усылай қабыл етеди.

Т. Сейтжановтың поэмасынан алынған мысалда адамның ер жетиуи, мектепте тәлим алыуы, онда жүрип ақ ол мийнетке көнлигип кете береді, бул адам-

лар мұданы мийнет ушын тууылған, ислеген ислери де мүлтиксиз, я ақылдан, я күштен, я жасап тұрған орталығынан хеш қандай қарсылыққа ушырамайды, оның қахарманлары ушын характерли белги—индемес-тен мийнет ислей беріуге қуштарлық болып табылады. Бундай қахарманлар адамлардың турмысы менен, олардың ойлары менен байланысы аз болады, олардың аты әдебиятта бар, бирак адамлардың өмири ушын козғау салатуғын күшке, адамлардың өмир ҳақындағы, келешек ҳақындағы ойлары менен шериклесетуғын заңлы, актив қахарманлар емес, сондай екенлиги ол поэмалардың тилинен де белгили болады. Оның қахарманлары кеширмелерсиз жасалады, поэмалардағы ҳәр бир сөзге турмыстың рауажланыуынан тууылған идеялар, поэтикалық мәни жүкленеди, және де сол нәрсени аныклап өтиуге тууры келеди, айырым поэмаларда мийнетке коммунистлик катнас жасау идеясы қойылады да, ал оны сүүретлеуде жоқарыдағыдай белгили катып қалған режеге түсип алады, „мийнет исле“ деген идея ҳәзирги коммунистлик курылысымыздың байрағы болады, соннан рухланып пилледен, пахтадан, балыктан, овоштан мол зүрәт жетистиреди, қахарманлардың ҳәммеси „өзи билетуғын, иске таяр“ адамлар болып шыға келеди, Т. Сейтжановтың „Жас пиллекеш“, „Азамат мәк-кеш“, „Шегинген сахра“ поэмаларында, Салықтың „Жипекши Жаңыл“ поэмасында усындай қубылыслар орын алады, булар „конфликтсизлик“ теориясының ҳәм турмысты бир тәреплеме сүүретлеудин әламетлары еди. Мийнет етиү, мийнетке коммунистлерше катнас жасау Т. Қайыпбергеновтың „Сууық тамшы“ повестиндеги Камир аркалы дурыс сүүретленген. Повестте таяр кәлиплер жок, мийнет ислеуге кумарлық Камалдың жасау шариятынан келип шығады, мысалы повестти оқып оның өмир жолына, ойларына баслаған ислерине исенесен. Камалдың барлық ҳәрекети өзи жасап тұрған өмирдин ағымынан келип шығады, артықша хеш нәрсе жок, бул повесттиң ең жаксы сыпатлы белгиси. Усындай болып шығыуы „мен“ формасында жазылғанлығында емес, лирик проза жазыушыға поэтикалық усыл сыпатында творчестволық мүмкиншилик береди, ол турмыслық тийкары бар мәселени тууры қояды.... Қайнаған өмирдин сууық тамшылары да болады, балқыған бедениңе түскен сууық тамшының дағы көп

уакытка шекем кетпейди, өмиринше кетпейи де мүмкин. Бирак, автор олай емес, сууық тамшының дағын кетириудин жолын излейди, оны ҳадал мийнет етиуде деп биледи. Повестьтеги „Атаның баласы болма, адамның баласы бол“ деген пикир менен сууық тамшы арасындағы логикалық байланыс сақланған, Камалдың өмириндеги турмыска жакынлық, байланыслылық мине усында. Ол жас уакытларында урыстын азабын тартқан бала. Әкеси арзәтәйлик кылады, бир неше адамлардың жинәятсиз камалыуына себерши болады, фронтта фашистлер тәрепине өтип кетеди, әкесинин ел-халык алдындағы бұғышын акламағаны, оның ақыбети өмирге жаңа кәдем койған Камалдың мойнына түседи, ол ҳүждан азабын тартады. Қахармандағы психологиялық кеширмелерди сондай етип сүүретлейди, китап оқыушының бир ҳәдийсеге, бир сөзге шубха менен қарауы мүмкин емес. Өмирдин ағымы менен қахарманның психологиясы арасындағы байланыслардан, кеширмелерден, сол ҳәдийсеге келтириүши себерлерден излейди. Камал өмирге „кайтып“ келгенде бирер—ағайин қарындастың себеринен емес, өзинин қолынан келетуғын иси менен ҳадал мийнети менен келеди, бул мийнет оған зауық бағышлайды, өзинин сүйикли адамын да табады, сууық бир тамшының сыры да, заманласымызды келешекке—ҳадал мийнет ислеуге шақырыушы, дәуир тәрепинен қойылған мийнетке коммунистлик катнас жасауға тәрбиялаушы, жас әуладты өмирге шақырыушы, каракалпак проласындағы ең жаксы реалистлик шығарма болып табылады. Рети келгенде соны қууаныш пенен айтыу мүмкин, „Шаппағтай қыз“ әтиралында өмирге жаңаша катнас жасап атырған қахарманлар пайда болмақта, Мукаддас, Зуләйха, Ҳилала, Шарип тағы басқалар...

Сөзлердин анық орнында қолланылыуын, мәнили болыуын И. Юсуповтың, Т. Жумамуратовтың, Х. Турымбетовтың, поэмаларынан көремиз. Мысал ретинде И. Юсуповтың „Дала әрманлары“ поэмасынан төмендеги қатарларды алып көрейик:

Дала жәнсыз песе, ҳәргиз инан ба,
Жаны бар, бирак ол мийримсиз герен.
Дала мегзер бай ҳәм зықпа адамға,
Даланың жүреги қатал ҳәм терең.
Ол сонда от шашар, қар үрер улып,

Бүрмөндү сындырар шыдай бил сонда,
Ыссы көз жаслары артезиан болуп,
Шөл гөприси жылдар адам алдында,
Онын көз жасынан гөүхарлар тамып,
Гумгум көзлеринде якутлар жанар.
Бирак аяй көрмө, калма алданып,
Кетсин тереңликке скважиналар.
Ол тереңликтерде мөңгү от кушып,
Жерин кернер бир күш күдиретти жүрөк,
Онын сырын алып менгерүү ушын,
Билим, мөртлүк, жүрөк, ойшылдык керек.

"Буны поэманың баска бетлеринен айырып алыу кыйын, онда сөзлөрдүн аныктыгы да, жаңа сөзлөр де орнында колланылыуы да, мәнилериинин түсиникли болууы да хэммеси—хэммеси жайында. Тургеновтиң „Параша“ поэмасы жөчүндө В. Г. Белинскийдин айтканындай шын мәнисинде дөргөйлөгөн поэмадан я бир сөздү, я бир гөпгө бөлөк алып каруу мүмкин емес! барлыгы өзинин орнына түсөдү, жай мәни шығарады, мәнисин анык болуп, поэманың мазмуну менен қосылып отырады. Биз бул жерде сөзлөрдүн орнында, жай, анык болууы ҳаққында ҳәз бир поэмадин мысаллар келтирил, пикир жүргизиуди макул көрмөдик, себеби соңғы жыллардағы әдебияттануу илиминде байланыслы шығып атырған материалларга усындай ҳәдийселер орын алады, мысалы С. Турабековтиң „Ғ. Ғүлэм поэзиясының тили ҳәм стили“, Е. Бердимураговтиң „Тилден пал тамсын десең“... деген мақалаларында усындай ҳәдийселер орын алады. Бул мийнеглерде образлылық, деталь деген сөзлөрдүн арасына ҳәз қандай шегара қойып болмайды, деталь десе образ, образ десе ишинде тенеуи бар, нақыты бар гөплер де түсиниле береди. Сондай-ақ „шыйыр тилге бай“ деген бирикпелер де көп қолланылады. Шыйыр тилге бай болғанда қандай образларды, ол образлардың жәмийетлик турмыстан алатуғын орнын ҳәм әдебий процесстиң рауажланыуына қандай үлес қосқанлығын белгилеп беріудин орнына, сол шыйырдың нақыт мақалларды, эпигеттерди, тенеулерди қалай қолланғанын айтып беріу менен шекленіушилик тенденциясы күшейип барағыр. Усы ҳәдийсе әдебият илими тарихында көп қолайсыз жағдайларға

алып келмекте, әдебияттың спецификалық өзгешелигин бурмалайды, әдебий шығарманы қитап оқыушылардың дурыс түсиниуін әмелге асыра алмайды. Бизин пикиримизше, поэмалардың тилиндеги ең баслы нәрсе—халықтың турмысына, онын күнде икли сөйлөу тилине жақынласуу процесси күшейип барағыр. Әдебий образ—тил материалды арқалы жасалған, шығарманың халық турмысы менен байланыслылығында, сонлықтан—тил ҳәзирги қарақалпақ поэмаларының рауажланыуындағы баслы тенденцияларды; онын лексикалық қурылысында, халықтың турмысы менен жақынлығын да, халықтың сөйлөу тили менен байланысын да көрсетип тұрады. Қарақалпақ поэмашылығы өзинин барлық рауажланыу тарихында халықтың сөйлөу тилине жақынласуу, әдебий тилдин лексикалық жақтан рауажланыуына үлкен үлес қосып келди. Поэма тили халықтың экономикалық ҳәм мәдениет жақтан рауажланыуына, илим менен техниканың жетікенлигине, адамлар арасындағы жаңа жәмийетлик қарнастардың рауажланыуына негизленеди. Сонлықтан поэмалар тилинин лексикасында ең биринши гезекте көринип турауғын белги—халқымыздың экономикалық ҳәм мәдениет турмысында пайда болған жаңа ҳәдийселерди өзинин ишине алыуы менен айырылып турады. Ең алдын бурын бундай ҳәдийселер тилимиздеги сөзлерде көринеди. Елиуинши жыллардан кейинги партау ҳәм тың жерлерди өздестіріу ушын алып барылған гүреслер, ауылхожалығын механизациялау, жаңа өндирис, қан байлықтарының ашылуына байланыслы көп ғана сөзлер поэмаларға киритилди. Бул жерде гәт өндиристин техниканың рауажланыуына байланыслы жаңа сөзлөрдүн, совет—интернационал сөзлөрдүн поэмаларға киритилиуін де емес, сол сөзлөрдүн поэма ишинде орынлы ислетилиуінде болып отыр. Мысалы соңғы жыллардағы поэмаларда тилимиздеги көп сөзлөрдүн жаңадан пайда болған ҳәм көпшиликтің түсиниуине қолайлы болған түрлерин алынған. Олар қарақалпақ тилинин лексикалық составына кирип орнығып қалды. Ол сөзлер тилимиздин ишкі заңына бағынып, қолланылған жеринде грамматикалық формаларды қабыл етип отырды. Бундай мысалларды көптеп келгире беріу мүмкин. Бирак поэма тилинин рауажланыуы, онын әдебий тилди байлығындағы әҳмиетги өндиристин, илимин, техниканың өсиуине байланыслы

1. В. Г. Белинский, Изб. сбор. в 3 томах, т. 2. М 1918, стр—321.

жана сөзлердің қолланылуында емес, ал ол сөзге қандай поэтикалық мәні жүктелгендігінде болып табылады. Себеби Л. Тимофеев өзінің „Рус қосықтарының тарихы және теориясының очерктері“ деген мийнетінде: „Сөзден, оның көркемдіктегі қолланылуына қарамай, өмірдегі анау я мынау кубылыстардың ғешірімесін ізлеу керек“¹ деген еді. Дұрысында да, сондай. Поэмада қолланылған хәр бир сөзге, мейли ол тилимизге жана кирип киятырған сөз болсын, бәрибир оған сол поэмада сүүрегленген уақыяға, мазмунға байланыслы поэтикалық мәні жүктеледи. Усы поэтикалық хызметін атқарғаны үшін ол қарақалпақ поэмашылығын рауажландыруға тәсир көрсетеди, үлес қосады.

Усы мазмунда қарақалпақ поэмашылығындағы мына хәдийсени айрықша белгилеп өтиуге тууры келеди. Поэзия совет властының ең дәслепки күнінен баслап Ленин және Октябрь хәқында көп-көп шығармалар дөретилды. Ленин исми халықлар арасындағы дослықтың символына, Октябрь—жылдың бир айы болып қалмастан, азатлық таны, мийнеткеш халықлардың бирдемлик, тилеклеслик, адамзат жәмийетинин тарихында жана бет ашқан дәуір мәнісінде түсинилип барадыр. Көпшилик поэмалар Октябрь революциясына, Ленинге арналады. Бул хәзирги әдәсий процесстин де ең негизги темаларының бири болып қалды.

Қарақалпақ поэмашылығындағы және бир кубылыс жана сөзлердин, неологизмлердин қолланылуында болып табылады. Неологизмлер көпшилик поэмаларға тән. Б. Қайыпназаровтың „Бир колхозда“ поэмасында:

Өним совет өжетлеп,
Усы жерди ег,—деди,—

деп бериледи. Бул жерде қарақалпақ тилинің лексикасында бар, „өним“ және „совет“ сөзи қатар қолланылып бир мәні алатып тур, „өним совет“ сол дәуір үшін жана сөз болып табылады. Өним советлер ол дәуірлер де бас агрономның хызметін аткарып келди. Әлбетте, олардың ишинде сауатлылары да, сауатсызлары да, тәжирийбели және тәжирийбесизлери де бол-

ды, олардың ишинде хәмелге тартысатуғын, қолхоздың экономикасының көтерилюіне қызықпайтуғын адамлар да болды. Поэмадағы өним совет дәл усындай адамлардың типін көрсетиу үшін алынған. Ол поэманың ишки мазмұны менен байланыып кетеди.

Поэмалар тилинің лексикасындағы және бир сыпатлы белги—қонсы халықлар және рус сөзлеринин қарақалпақ тили лексикасынан орын алыуынан көринеди. Мысалы соңғы жыллары пайда болып атырған музыкалы драмалық шығармаларда, гүррилерде, повестьтерде, романларда хәммеге түсиникли болған рус сөзлери қолланылады. Бир қатар шайырлар рус тилиндеги сөз дизбеклерин, гәплерди сол формасында шығарманың мазмұны менен бирлестирип қосып жәбереди. Бирақ олар сол қолланылған жериндеги қосықтың интонациясына, ритмине, бууын санларына, уйқасына бағынған болады. Т. Жумамуратовтың „Украина қызы“ деген поэмасында:

Мынау бир сөзге болдым мен хайран,
— Кого я вижу?“... Келдиңиз қайдан?

деп берилген. Поэмалар тилиндеги бундай хәдийселерди қалай бахалау мүмкин? Егер тилшилердин айттыуына қарасан, онда бундай көпшилик адамларға түсиниксиз болған сөзлерди поэмаға енгизиуге, енгизиуге ғана емес, гейпара жағдайда ауызеки сөйлеуде де кириптеуди усыныс етеди. Егер қарақалпақша сөйледин бе, қарақалпақша болыуы керек, русша сөйледин бе, русша болыуы керек... Бирақ хәзирги дәсирдеги халқымыздың турмысында, олардың, бир-бири менен қатнастарында бундай хәдийселерди аз ушыратасан. Ен болмағанда совет интернационал сөзлерден биреуи қосылып отырады. Адамлардың ауызеки сөйлеуинде сондай жағдайлар болады, өзиниң айтажақ ойын жүдә анықлап түсиндириу үшін сол сөз тилимизде бола турса да рус тилиндеги вариантын қолланамыз. Буны я рус тилин я қарақалпақ тилин билмегенликтен ямаса тилге нәдурис қатнас жасап атырған хәдийсе емес, ал турмыстың өзинен, сөйлеушиниң түсиндириуге тийисли болған затын, ойын, пикирин түсиндириуге болған талабынан келип шығады. Ал Т. Жумамуратовтың поэмасынан келтирилген „Кого я вижу“

¹ Л. Тимофеев, Очерки, теории и истории русского стиха Москва 1958, 8—стр.

деген бирикпени каракалпақшаластырып „Кимди көріп турман!“ деп бергенде, сол катардағы косықтың ритмикасы да, уйкасы да бузылып, соның себебинен оның мазмұнына да үлкен зиян берген болар еді. Биз бұл жерде ярым русша, ярым каракалпақша болған косықтар қаққында айтып атырғанымыз жок, ондай етип косық жазуы мүмкін емес, және де поэмада ұғыстан соңғы жылдарда дем алу орынларының биринши ушырасқан лирик қахарман менен украин кызы арасындағы диалогти хэм хэр еки миллеттиң сыпатлы белгилерин ашыу ушын текст сол формасында келтирилген. Сонлықтан поэма тилиндеги бундай кубылысларды унамлы деп қарауға тууры келеди. Унамлы хэдийсе болғанлығы да сонда ол каракалпақ тилинин ишки рауажланыу законларына бағынған халда, каракалпақ поэзиясының законлықларына сойсынған халда, оннан шығарылған поэтик мазмұнның анық болғанлығына байланысты халында әмелге асырылады. Булардың хэммеси хэзирги каракалпақ тилинде көринип атырған унамлы белгилер болып табылады.

* * *

Әдебиаттың хэр бир дәуиринин өзине тән белгилери болады. Соңғы жыллардағы каракалпақ поэзиясының рауажланыу жолларында образ жасаудың принциптеринен баслап, оның сюжеттик құрылысында да, поэмалардың лексикасында да анық көринип турады. Соңғы жыллардағы поэмалар тилинин белгиси—заманлас образын жасауда қолланылған, шайырлардың айрықша кызықтырған, гейпара шайырлар өзлеринин барлық творчестволық жолындағы принциптерди тек сол хэдийсениң әтирапына құрған шығармадағы көркемлеу кураллары қаққындағы мәселе болып табылады. Шығармадағы көркемлік проблемасы менен көркемлеу кураллары—екеуи еки баска термин. Тилдин көркемлеу кураллары дегенде айрықша мына нәрсени белгилеп өтиуге тууры келеди, бунда тенеулерден баслап, метонимияға шекем, портреттен баслап қахарман сөзинин индивидуальлығына шекем аралықты алып, мынадай тенеулер қолланылған, эпитеттер, метафоралар қолланылған, олардың мынадай формалары бар, олар поэманың мынадай жеринде мынадай мәни шығарып.

тур деген принципке құрылған „изертлеу“диң бир тәрпелеме екенлигин ескерте отырып, соңғы жылларда дөретилген каракалпақ поэмаларындағы турмысқа жақыныласу процессин негизги принцип етип аламыз. Сондай-ақ бұл мәселеге өтпестен буғын каракалпақ поэмаларында көбирек „дәстүр“ге айланып кеткен мына хэдийсеге дыққатты аударамыз. Булар тенеу, нақыл-мақал. Және де заманлас образының портретин жасау усыллары да киреди. Әлбетте, поэмалар тилиндеги көркемлеу кураллары бунын менен шекленеди деген сөз емес, онда көп мәселелер бар, бирак бұл мақала хэммесин өзинин ишине алуы мүмкін емес, сонлықтан поэмалардың тилиндеги көркемлеу куралларына характерли болған, сол аркалы заманлас образын жасауға мүмкиншиликтер таярлаған хэм усында жиберилип атырған айырым кемшиликтердин себеплерин анықлауды мақсет етип коямыз.

Мысаллардан балайык; Шайырлар сондай-ақ әдебиет майданына жаңа араласқан жаслар да каракалпақ поэзиясына ең алдын-бурын уақыяны, затты басқа уақыялар менен, заттар менен салыстырады, тенеиди. Поэзияның ең тийкаргы белгиси—тенеулерде деп түсинеди. Бұл хэдийсе көпшилик шайырларымызға, олардың творчествосының барлық мазмұнына сиңисип кеткен, олар салыстыратуғын бир зат тапса, оригиналь шығарма дөреттим деп ойлайды: Бундай хэдийселер тек жас шайырлар да ғана емес, поэзияның рауажланыуына үлкен үлес қосқан шайырлардың творчествосында да бар. Садық шайырдың „Қамары“ поэмасында:

Ашықлығын билип қойған анасы,
Уялғандай Айжанның көзқарасы.
Кетиуіе ол ыңғайласты оқуға,
Қысынғандай тура алмады шамасы.

Тенеулерди усындай етип қолланатуғын шайырлардың, бири Т. Жумамуратов:

Ашыу кернегендей болып,
Бурқасылап күшейди жел.

Және де сол „Дослық“ поэмасында.

Қара теңиз шулап жатты,
Қақорли кек кернегендей.

Гәүмис толқын шапшып катты,
Көкке қылыш сермегендей.

И. Юсуповтың дәслепки жыллары жазылған қосықтарында хәм поэмаларында да теңеулерге айрықша итибар бериушилик тенденциясы үлкен өрын алады, хәр қандай уақыяны хәр қандай затты, предметти оқыушыға жеткеріу ушын оның усас уақыяларын, затларын алып теңейди, салыстырады. Мысалы: „Акация гүллеген жерде“ поэмасында былай деп жазады:

Жылқышының қурығындай,
Умыт қалған ай пәлада,
Мұхаббаттың урығындай,
Өсти бир түп акация.

Х. Турымбетовтың поэмаларында теңеулердің басқаша түрлери менен ушырасамыз. Ол өзинің поэмаларында, қосықтарында шайырдың кеуилиндеги пикирлер сүүрегленіуі керек деген принципке негізленіп алған. Сол арқалы барлығын кеуілден шығара береді. Кеуілден шыққан ойларға пикирлерге қарақалпақ классик поэзиясының сыпатлы белгиси болған тәриплеуді қосады, соған турақлы әмел етип барлық поэмаларында теңеулерди табылғанша қолланады. Теңеуіме теңеу, бұрын поэзияда қолланылмаған ба, қолланылмаған, тек соны нәзерде тутады. Мысалы:

Сени ойға алсам тасып дәрманым,
Ләззет табар еди, жүрегім, жаным;
Күрген сайын қалма андай әрманым,
Бәдәр дәрьясындай тасқаным ырас.

Шайыра П. Құлмурагованың поэмаларында теңеулердің төмендеги түрлери менен ушырасамыз, оның қолланылуы да басқа, мәніси де басқа. „Қыз құпиясы“ поэмасында:

Әнз жолдың үстінде,
Мотоцикл дәстинде,
Рульге беккем асылып,
Көтеріліп басылып,
Пружинадай селкилеп,
Мақтағышты күлмлеп,
Келе берди Әдилбай.

Және де сол поэмада:

Мотоцикл астында,
Гә шатырлап—патырлай,
Чемпиондай батырдай,
Келеди қуып Султанбек,
Жетип озыу қастында.
Мотоциклдың басында,
Тап рульдің қасында.
Қызыл байрақ желбиреп,

деп сүүретлене береді. Мысаллардан қандай хәдийселер, қандай максетлер белгилі болады? Алдын бұрын шайырлардың творчестволық принциптерінде теңеу—образ жасаудың сыпатлы белгиси деген пикир анық көзге тасланып турады, екіншіден, жаңа теңеулер—әдебиі образдың индивидуальлық өзгешелігін ашып береді, үшіншіден, гипербола—әдебиі образ дәретиуде негізги белгилерден бири болып табылады деген пикирлерге алып келеді. Дурысында, солай ма екен? Садықтың „Қамары“ поэмасынан алынған мысалда Айжан өзинің сүйген жигити менен турғанда, олардың үстине анасы келип қалады. Усындай жағдайда Айжанда болған психологиялық өзгешелікті көрсетіу ушын „уялғандай, қысылғандай“ деген теңеулерди қолланған. Бірақ қолланылған усы теңеулер Айжандағы психологиялық жағдайды көрсете алар ма екен? Гәп усы жерде? Поэмаларда мәлім болуынша, Үсеннің семьясы—оның хаялы да, қызы да, өзі де—хәзіргі дәуірдің турмысындағы жаңа қатнастардан артта қалған семья емес, ол жаңа дәстүрлерди жәмlestирген күнделікли турмыстағы жаңалықларды қабыл алып атырған семьяның ағзалары. Айжан да орта мектептің жоқарғы класында. Өмірзақ оның үйінде бир емес, бир неше рет болған, сондай болуына қарамастан, Айжан Өмірзақ пенен бирге турғанлығы ушын анасынан уялады!... Егер поэмада сүүретленген уақыяның мазмұнына қарайтуғын болсақ, онда Айжанның бул жерде уялатуғын да, қысынатуғын да орны жоқ. Егер шайыр поэмада хәр бир қахарманның характеринің өсиушилигін алдынан белгилеп қоймағанда еди, сүүретленген бул уақыялар басқаша мәніде түсинилген болар еди. Ал поэмада хәр бир қахарманның хызметі де, иси де, хәрекеті де алдынан белги-

ленип қойылған. Сонлықтан қолланылған тенеулер менен сүүретленген қахарманның мазмунындағы бірлік сақланбай қалған, олар мууапықласпаған. Ал Т. Жумамуратовтың „Дослық“ поэмасында гипербоалық салыстырыулар турмыс ҳақыйқатлығының мазмунын ашып беріуге жәрдем етпейди. Хәммеге белгили халықтың ауызеки сөйлеу тили—көркем шығарманың ең турақлы элементлериниң бири. Әдебий тилдиң бир шақабы болған сөйлеу тилиниң де өзиниң нормасы бар, сол нормаға байланыслы ҳәр бир сөз қолланылады. Көркем шығарманың тили жазыу тили менен сөйлеу тилин бирин-бирине жақынластырыушы хызметти аткарады, дурыс поэмалардан алынған мысалларда архаикалық, түсиниксиз сөзлер қолланылмаған, бирақ қолланылған тенеулерде орынсыз кайталаулар, гейпара сөзлердиң надурыс қолланылуы усаған ҳәдийселер бар. Қарақалпақ ауызеки сөйлеу тилинде синонимлер көп қолланылады. Оларды қолланыудың орынлары да бар. Т. Жумамуратовтың поэмаларында синонимлерди ларықсыз қолланыушылық орын алады. Ал И. Юсуповтың поэмасында бир түп акация түрли тенеулерде бериледи. Х. Турымбетовтың поэмасында сүйген кеўилди билдириу ушын бир-бириниң мәнисин кеңейтип түсиндириуге жәрдем етпейтуғын „Көрсем әрманым калмайды, көзиңниң аласы тартты, шашыңның қарасы тартты“—деген сөзлер арқалы бериледи. Заманлас образын дөретиу ушын бундай қатнас жасау—адамларға, адамлар арасындағы қатнастарға турмыстың рауажланыуы перспективаларынан турып әмел етпегенликтен келип шығады.

Егер поэмада қолланылған ҳәр бир тенеу сол дөретилген поэтик образдың, көркем шығарманың мазмуны менен бирлесип кетпесе, оның сыпатлы тәреплериниң бирин ашып бермесе, ол қалай әдебий шығармадағы тенеу деген терминге жууап береді? Егер поэзияның қаслы мәниси тенеулерде болса, әлемдеги, өмирдеги хәмме затларды да тенеуге болады, оның ақыры неге алып барар екен? Поэзия көп сөзлердиң жыйындысы, „тенеу-тенеу ушын“ деген сыяқлы сөз искусствосын туншықтыратуғын, рауажланыуына иркиниш беретутғын кубылыстарға алып келеди. Соның менен бирге, мына ҳәдийсени жүдә анықлап алыуға тууры келеди. Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ поэзиясында

кулашлап-кулашлап жазылған қосықлардың, кулашлап-кулашлап жазылған дәстанлардың типі көп ушырасады. Мысалы бир куплетти қосықтың қайсы жерине қойсақта бола береді.

Әжинияздың „Бозатау“, Кулмурат шайырдың „Онтоғыз“ поэмаларының турақлы тексти жоқ, мектеп оқыушыларының сабақлықларында көп, ал өзлериниң таңламалы шығармаларында аз, әсиресе, оларға соған сәйкес куплеттерди жаңадан қоса беріу де мүмкин. Жәнеде революцияға шекемги шайырлардың шығармаларында ҳәр бир куплет арасындағы логикалық байланыслар азырақ сақланады, метафораларға көбирек әҳмийет бериледи, ҳәр бир қосықтың тамамланбауы, куплеттердиң арасындағы логикалық байланыслардың аз сақланыуы, көркемлеу қуралларына итибар беріу-шиликтиң күшли болуы—хәзирги қарақалпақ поэмаларына тәсирин тийгизбей қалуы мүмкин емес еди, көп ғана шайырлар өткендеги мийрасларды творчестволық усулда пайдаланыу дегенде сол шайырлардың шығармаларындай етип қосық жазыуды, көркемлеу қуралларын қолланыуды мақсет етип қояды. Классикалық поэзияның хәммеси бирден поэзия тарийхына унамлы кубылыстар алып келмейди, сүүретлеулері де сондай. Себеби поэзия өткендеги мийраслардың ең жақсы дәстүрлерин бойына жәмлеу арқалы, бүгинги турмысымыздың актуаль мәселелерин ортаға қойыу арқалы, оны көркемлик жақтан жетилистириу арқалы пайда болады. Шайырлар классикалық поэзиядағы образ жасаудың принциплеринен көринип туратуғын заман менен байланыслылықты күшейтип, ондағы тамамланбаушылық, логикалық байланыстың азлығы, көркемлеу қуралларын „қуыушылық“ усаған бүгинги реалистлик поэзияның рауажланыуына иркиниш берип атырған кубылыстарды саналы раўиште пайдаланыудың жолларын үйрениуге айрықша қызығыуы керек еди. Демек, поэзияда көркемлеу қуралларына қатнаскандай болуы мүмкин?

Ең алдын бурын тенеу—тенеу болуы ушын оның мазмуны сол шығарманың мазмуны менен бирлесип кетиуи шәрт. Егер усындай принцип шығарманың негизинде жатпаса, онда ол көркем шығарманың тенеуі емес, ал жылтырақ сөзлер болып қалады, жоқарыдағы поэмалардан келтирилген мысаллардың хәммеси де

жылтыра, сөздер. Олар әдебий образдың анау яки мынау сыпатын ашыу үшін қаратылмаған, олар адамдар арасындағы ауыз екі сөйлеуде қолланылатұғын „шийки“, „исленбеген“ теңеулерден айырмасы жоқ. Сонлықтан олар әдебий шығармадағы теңеу бола алмайды. Теңеулерди парықламай қолланыу көркем шығарманың көлеминің үлкейінуіне, ұақыялардың узаып кетиінуіне алып келеди. Соңғы жыллардағы поэмалардың мазмунынан келип шығатуғын хәм поэмалардағы көркемлеу куралларын анализлеу арқалы пайда болатуғын айырым пикирлердің келип шығуы негизи усылардан ибарат.

Шығарманың идеясы сөз искусствосы арқалы ашылатуғын болғанлықтан сөздердің арасындағы, сондай-ақ куплеттер арасындағы логикалық байланыстарды да өзинің ишине алады. Реалистлик поэзия усыны айрықша талап етеди. Хәр бир теңеу поэтикалық образдың логикасына байланыссыз берилиуі керек. Рус косықларының қурылысы хәм стилистикасы бойынша көп ислеген Б. В. Томашевский өзинің „Стилистика хәм косық қурылысы“ деген мийнетинде „Қәйерде образлы анау яки мынау сыпат белгиленсе, сонда теңеу, ал қәйерде теңеудің жәрдемі менен жаңаның баяны берилсе, ол әдебий теңеу емес, жай қатнастағы сөйлем“¹ деп жазады. Бул жерде соны айрықша белгилеп өтиуге туұры келеди, теңеудің теңеу болуы үшін „дай-дей, тай-тей, сыяқлы“, „усаған“, „мегзес“, „киби“ аффикс хәм көмекши сөзлеринің қосылуы шәрт емес. Себеби бундай сөзлер күнделикли жай қатнаста да қолланыла бериуі мүмкин. Сонлықтан әдебий теңеу деген терминди басқашарақ мәниде, көркем шығарманың барлық мазмуны сабақлас болған, ондағы айтылған ойларды хәм пикирлерди конкретлестірип туратуғын, хәдийсениң анау яки мынау сыпатын ашып беретуғын теңеулерди әдебий теңеу деп айтыуға туұры келеди. Көркем шығарманың мазмуны менен бирлесип кетпеген, ондағы қахарманлардың, олар арасындағы ұақыялардың белгилі сыпатын ашпаса, оны конкретлестірип бере алмаса, ол әдебий теңеу емес, жай сөй-

¹ Б. В. Томашевский. Стилистика и стихосложение, Учпедгиз М—Л 1958 2:0—стр.

лем болады. Сонлықтан теңеу шығарманың идеялық мазмунын ашыу үшін, ұақыяларды конкретлестіриу үшін хәм қахарманларды анықлау үшін қолланылады. Әдебий теңеу шайырдың шығармасындағы идеялық мазмунды терең хәм анық ашып бериуге жәрдемлесіуіши, хәр бир шайырдың творчестволық индивидуальлығын көрсетиуіши көркемлеу куралларының бири.

Соңғы жыллардағы карақалпақ поэмашылығында теңеулерди қолланыуға, оларды өзинің орнында ислетиуге умтылушылық айрықша күшейди. Мысалы Садықтың „Зарымбеттің ғабырысы“, Т. Жумамуратовтың „Ананын кеуіли балада“, „Украина қызы“ И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“, „Дала әрманлары“, Х. Турымбетовтың „Мәнгиге тири“, Қ. Жуманиязовтың „Қаладан келген келиншек“ поэмаларында теңеулерди қолланыудың жаңа усыллары бар. Ондағы хәр бир теңеуді шығарманың мазмунынан бөлек алып қарау мүмкин емес. Бир неше мысалдар алып қарайық: Т. Жумамуратовтың „Дослық“ поэмасында:

Есерленип аққан булақ,
Атқан оқтай атылады,

деген теңеу бар.

Әлбетте, „атқан оқтай“ теңеуи бурын қолланылмаған емес, бирак бул жерде пүткіллей басқаша мәниде, яғный совет халықларының ұатандарлық урыс жылларындағы немец-фашистлерине қарсы алып барған гүресіндеги беккем бирликти, қахарманлықты белгилеу, анықлау, конкретлестіриу үшін қолланылған. Көркемлеу куралларының мәніси кең. Бирак ол конкрет ұақыяның, қахарманның сыпатын ашып бергенде ғана жаңа, өзинің контекстегі мәнісине ийе болды. Сондай-ақ немец-фашистлеринің совет адамларына ислеген жауызлықтарын:

Бирі—шошка, бири—ғарға,

деген сыяқлы теңеулер арқалы береді, биз бул жерде трафарет болып қалған теңеу аффикслери хәм көмекши сөзлеринің жәрдемі менен емес, ал оларсыз-ақ сол предметтің өзін яғный теңеу үшін алынған адамлардың усас кәсіптерин, „метонимиялық“ тәрәп-

лерин алып теңегенлигин көреміз. Гәп теңеудің жаңа сөз, яки жаңа теңеу, ямаса бурын қолланылған фольклорлық традициядағы стандарт теңеулер болғанлығында емес, қолланылған теңеу сол шығарманың мазмұнын анықтап, конкретлестіріп бергенлігінде болып отыр. Егер хәр бир көркем шығарманың бағасы—оригиналь теңеулерди қолланыудан, салыстырыудан ибарат болса еди, онда биз шығарманың ишки логикасы, әдебий образ болыу мәселесин ортаға қоймаған болар едик. Көркем шығарманың мәніси ол емес, М. Горький айтқандай адам хакқындағы илим. Демек усылай екен, шығармадағы хәр бир теңеу—ондағы адам образын жасауға бирлестірилиуи хәм мууапқы келиуи шәрт. Т. Жумамуратовтың поэмаларындағы қолланылған теңеулердиң мазмұны усыны көрсетеди.

И. Юсуповтың поэмаларында теңеулерди қолланыудың әдебий образға байланыслы мәни бериудің түрли жолларын ушыратамыз. Мысалы „Актрисаның ығбалы“ поэмасында карақалпақ халқының турмысы менен театр искусствосы, сахналық шығарма менен адам өмири, дәуирдиң қойған талаплары менен оны орындау жолындағы қахарманлық гүрес, өткендеги турмыстың қайғылы уақыялары манен хәзирги турмыстың кууанышлы күлкилери—поэманың барлық мазмұнынан орын алады. Жай баянлаудан лирикалық кеширмелерге, дидактикалық пикирлерден философиялық улыу-маластырыуға, теңеулерден гиперболаға шекемги аралықты өзиниң ишине алып жатады. Арыұхан қатнаскан биринши гастролиндеги спектакльди алып қарайык: Онда бир жағы Жәлеке менен Арыұхан арасындағы уақыялар берилип жатса, соның менен бирге тамашагөйлердиң де алған тәсирлери, пикирлери бар.

Сонша жутынасаң гәрип ашықтай,
Қатының еситсе гой боласаң оқтай.

Сахна аркалы халықтың турмысын, халықтың арасынан жетилисип шыққан театр искусствосының ғайраткерлерин, совет властының дәслепки жылларындағы класслық гүрестің формаларын көрсетиу және де тамашагөйлердиң спектакльден алған тәсирлерин поэманың ишине қамтып алыуы—шайырдың творчестволық излениушилигиниң нәтийжеси болып табылады. Шайыр

поэмаға тән болған ықшамлықты, пикирлердиң анық болыуын, көркемлеу құралларының мәнісин конкретлестіриуді негизги принцип етип алады. Бул шайыр ушын көп мүмкиншиликлерди тәмийинлеген. Солардың бири поэмадағы сүүретленген пейзажлар арқалы идеялық мазмұнды күшейтиуге умтылыушылық болып табылады.

Булт та жок, ай да жок, жұлдызлар көкте,
Алмас кылышындай шағыраяр текте.
Текте тентирейди ызғырық шамал,
Жапырая гүилдеп, жулқынады тал.
Жулқынар ушқысы келгендей жерден,
Түсликке сап тартқан қуслар изинен,
Жулқынар байлауда турған асаудай,
Толқындай лепирип түнерер таудай.
О, Сен мунарланған калың кара тал,
Неге жулқынасан, түксийип катал?

Бул жердеги қолланылған теңеулерди, оның қандай хызмет аткарып турғанын қоя турайық, ең баслысы келтирилген тексте жүдә анық көзге тасланып туратуғын „қара тал“ менен „ызғырық шамал“ арасындағы байланысты алып қарайык: Не ушын сонша ызғырып ескен шамалға қасарысып қаратал турады? Неге ол жерден қуслардың изинен ушқысы келгендей болып талпынады? Неге ол ескен шамалға төтепки бере алмай, жапырақлары түсип, өзи сынып қала бермейди? Неге ол сонша қатал түксийеди? Сондай шамалға қарсы қаратал турады? Теңеулерди лексико-грамматикалық жактан алып, оған анау яки мынау дәрежеде баға бериу мүмкин емес. Теңеу—әдебий теңеу болғаны ушын өзін бұндай шеклениушиликтен аулаққа алады, себеби ол көркем шығарманың ишинде қолланылған сол шығармаға „бояу“ бериу ушын алынған. Бул жерде „бояу“ деген сөзди анықлаңқырап кетиуге тууры келеди. Мысалы соңғы жыллардағы әдебиаттаныу илиминен байланыслы шығып атырған материалларда шығарманың мазмұнынан келип шыққан көркемлеу құралларынан пайдаланыушылық айрықша белгиленбекте. Оны гейде „бояу“ деп жүрите береді. Олар поэтикалық образдың бир бөлеги сыпатында қаралмақта.

В. Г. Белинский Пушкиннің поэмалары хәм Гогольдин „Өли жанлары“ хакқында жазған мақалаларында алдын бурын сол шығарманың пайда болыуындағы

тарихый—әдебиеттік характеристиканы береді де, кейін екі моментті айрықша белгілеп өтеді, біріншіден, шығарманың әдебиеттік шығарма дәрежесіне көтеріліуі, оны келтіріп шығарған жәмийеттік-саяси жағдай, екіншіден, сол шығармадағы қахарман образының жасалуы. Усы екі хәдіс арқалы шығарманың хәм шайырдың жәмийеттік турмыстан алатуғын орнын белгілейді. Келтірілген жағдайларды есапқа алсақ, жоқарыдағы үзінді „Актрисаның ығбалы“ поэмасынан қандай орын алатуғының белгілеп алуға мүмкіншілік туудырады. Отызыншы жылдардағы қарақалпақ халқының турмысы да жоқарыдағы поэтикалық ұлы-маластыруды еске түсіреді. Неше жыллар бойына езилип келген қарақалпақ халқы Октябрь революциясынан кейін жаңа рауажланыу жолына түсті. Бул рауажланыуда иштен хәм сырттан көп қиыншылықтарға ушырасты. Колланылған хәр бир теңеуде поэманың ишине алған турмыс хакыйкатлығы жатыр. Бул турмыс хакыйкатлығынан келип шыққан адам өмірінің рауажланыуын белгілеуші—жаңа адамның қалыптасу процесі менен байланысады. Колланылған хәр бир теңеуге шығарманың мазмұнынан келип шыққан ұсындай поэтикалық мәні жүкленгенлігі ушын поэма қарақалпақ әдебиетшілері тәрепінен жоқары бағаға ийе болып киятыр. Демек, теңеу әдебиеттік теңеу болуы ушын қахарманның психологиялық кешірмелерін конкреттестіруге жәрдем бериуі тиіс.

Теңеулерді колланыудағы конкреттік хәм поэтикалық мәні жүклеу шайырдың „Гилемши хаял хакында хакыйкатлық“ поэмасы арқалы да белгіли болады. Мысалы:

Тебен болып темир тарақ тислері,
Қырықлық жиңишкерді қылыш ұшындай.
Қыста катып, жазда жанып келеді,
Алыс жерге жол тартқан жыл қусындай

Темир тарақ тислерінің тебендей болуы, қырықлықтардың қылыш ұшындай болып жиңишкеріуі, оларды жумсаған адамның „алыс жерге жол тартқан жыл қусындай“ болуы—салыстырылған заттардың сыпатын ашыу ушын емес, ал оларды жумсаған, сол жолда қанша мийнеттердің сарпланғанын көрсетіп турады. Гилемди тоқуға жумсалған ғайрат—темир

тарақ пенен қырықлықтан белгіли болады. Оның алыс жерге сап тартқан жыл қусындай болып тұрғанында да—гилемши хаялдың бойына пикен күш-ғайраты жатыр. Сонлықтан шайыр теңеулердің мазмұнын поэманың идеялық мазмұны менен бирлестіріп алып барады. Теңеулерді колланыудағы ұсындай принцип „Дала әрманлары“ поэмасында да дауам еттиргеледі.

Көзі теңіздей көк, аспандай мөлдір,
Кеуили дәрәя десең мүнәсіп еді.
Кәсібин жандай сүйген қыз еді бул бир,
Шексіз далаларға шын ашық еді.
Бул даланың хәр бир қатламларының,
Сырлы шежіресін оқып турды ол,
Шынлығын бул дала әрманларының,
Анап, хәтте, түслерінде көрді ол.
Мария. Арқаның сахибжамалы,
Қымбаттым қайт ізге қайда барасаң,
Жалындай лапылдап сахра шамалы,
Көзді күйдиреді тиклеп қарасаң.

Лирик қахарманның барлық пикирі, ойы Марияға қаратылған. Онда адамға деген шексіз сүйіушілік пенен „объектив“ қахарманның хәрекеттеріндегі мәртлікті қосып алып барады. Сахрада солған оны өзлестіру ушын түрескен, сол жолға өзінің өмірін сарпланған адамның трагедиясы жай трагедия емес, ал жәмийеттік әхмийетке ийе болған мәселені ортаға қойу арқалы мәртлік түресте болған трагедия. Сонлықтан шайыр тәбиятың стихиялы апатын түрлі теңеулер менен сүүретлеуіндегі өзгешелікте ұсыннан белгіли болады. Көркемлеу құраллары турмыс хакыйкатлығын сүүретлеуге жакыннан жәрдем етпекте.

Соңғы жылдардағы қарақалпақ поэмаларының көркемлеу құраллары туұралы сөз еткенде нақыл-мақаллардан, халықлық поэтикадан пайдаланыушылықты айрықша белгілеп өтуге туұры келеді. Хәр бир шайыр поэмаларында ұсылардан пайдаланды, пайдаланғанда да екі хәдіс бар, біріншіден, нақыл-мақаллардан, халықлық поэтикадан пайдаланғанда оны өзгертпестен сол кәдінде пайдаланыу хәдісесін, екіншіден нақыл-мақаллардан пайдаланыуда оның формасын өзгертип, колланыу тенденциясы бар. Нақыл-мақаллардың формасын өзгертип колланыушылық Т. Жұмамуратовтың поэмаларынан орын алады.

„Бүлген таң“ деп бундай танды,
Айт ар халык накылында.

және де:

Ата айрылып баласынан,
Еңиреп жылап естен танды,
Бала айрылып атасынан,
Сағынышта бауыры жанды.

Буннан шайырлар халықлық поэтикадан пайдаланған, барлық уақытта халықлық поэтиканың үлгілеріне сүйенген деген жуумақ келип шығады. Бірақ бұл тек ұсылай болып қалады. Себеби шайырдың халықлық поэтикадан пайдаланғаны анық, оны белгилеуші факт-лер бар, бірақ бұлардың хәммеси шайырдың халықлық поэтикадан дурыс, оны творчестволық жол менен пайдаланды деген мәні келип шықпайды, себеби халықлық поэтикадан пайдаланыуы мүмкін, бірақ қандай мазмұнда? Келтирилген мысалдарда халықлық поэтикадан алынған нақыл-мақаллар уақыяны, затты конкретлестіріу үшін хызмет етпестен, сол белгилі дәуірде болған хәдийсениң рауажланыуын, оның қандай екенлігін, ондағы хәр қыйлы кубылыстарды ашып бериуді тәмийинлеудің орнына, таяр уақыяны, таяр сөз дизбегін қайталауды өзінің ишине алады. Уақыяны конкретлестіріу орнына абстракциялық түсиник береді. Мысалы „Ана айрылды баладан“ деген қатардан фольклорлық шығармалардан баслап, Әжн-нияздың „Бозатау“ поэмасында да бар, бұл халықлық поэтикадан пайдаланыу да емес, шайырлардан алған тәсири де емес. Урыс азабы, айралығы Е. Исаевтің „Суд памяти“, Ч. Айтматовтың „Ана жер“ шығармаларында жүдә анық, онда басқа шайырлардың пикирлерін қайталау да жоқ, хәммеси жайында болып келеді. Дурысында, шайырдан шайырдың тәсирленіуі қарақалпақ шайырларының арасында таяр қәлипке түсіп қалушылықтан ибарат болып баратыр. Бұл хәдийсе көбірек Т. Жумамуратовтың шығармаларына тийіс. Әлбетте, оның барлық шығармалары усындай деген сөз емес, „Ананың кеуілі балада“, „Украина қызы“ поэмаларында жоқарыдағыдай хәдийсе аз ұшырасады. Оларда қолланылған нақыл-мақаллар поэма-ның ишкі мазмұнын бирлестірилген, соннан келип

шығады. Оларда шайырдың көркемлеу құралларына қойған ең жақсы талаптары бар, хәр бир қолланылған халықлық поэтикадағы бирикпелер уақыяның өзінен келип шығып отырады.

Халықлық поэтикадан орынлы пайдаланыушылық И. Юсуповтың поэмаларында шеберлік пенен іс-тилген. Мысалы „Гилемши хаял хәққында хәқыйқат-лық“ поэмасында:

Сары бояу—кеуілимдегі қайғы мун,
Қара бояу—тәғдіримнің гүуасы.
Жасыл бояу—әрманлары жаслықтың,
Қызыл бояу—жүрегімнің жарасы,

деп бериледі. Бундай қатарлар халықлық поэтикадағы афоризмлерді дәрхал еске түсіреді. Себеби халықлық поэтикада философиялық ой жуумағын бериу, хәдийсени ықшамластыру, дидактикалық пикирлер хәмме уақыт бирінші орынға қойылады. Келтирилген мысалда да сондай, бірақ бұл пикирлер, афоризмдік қатарлар поэмада сүүретленип атырған негизгі уақыяның рауажланыуынан келип шығады. Бұл Гилемши хаялға Хийуа ханлығы екінші рет гилем тоқыуға буйырып атырғандағы айтқан сөзі. Бұл сөзлер оның өмірі менен байланыс. Оның тәғдири—қара, кеуілі—сары жаслық әрманлары солып кеткен, жүрек жарасы—қызыл бояудай ағып турған еді. Октябрь революциясы менен түркмен хаялының тәғдири арасындағы байланыс ұсылай бериледі. Оның қара тәғдирінде де, жаслық әрманларында да, қайғы-мұңларында да келешектің шешек атқан шәмени турар еді. Бұл шәменге Октябрь революциясы жана нур берді. Фольклорлық дәстүрдің хәдийсени сүүрет-леуде, қахарманның кеуіліндегі кеширмелерді бериуде усындай үлкен әхмийети бар. Усы тәрепи поэзияны алға қарай рауажландырады.

Поэмалардың тили туұралы пикир жүргізгенде қахарманлардың сөзлеріне, олардың сөйлеу характеристикасына итибар бермей кетиуіге болмайды. Себеби қахарманлардың сөйлеу характеристикасы шарайт хәм қахарман арасындағы объектив хәқыйқаттыққа тийкарланады. Қахарманлардың сөзлері де поэмада сүүрет-ленген турмыс хәқыйқатлығының мазмұнынан келип шығады. Соңғы жылдардағы қарақалпақ поэмашылы-

ғында қахарманлардың сөйлеу характеристикасына итибар бериушілік айрықша күшейді. Ұақыялар негизінде қахарманлардың сөйлеу характеристикасын дүзді. Олардың сөзлерінің лексикалық интонациялық тәреплеріне айрықша итибар берілді. Бул хәдийсе Т. Жумамуратовтың, И. Юсуповтың, Х. Турымбетовтың, К. Жуманиязовтың поэмаларынан көрinedi. Мысалы И. Юсуповтың „Актрисаның ығбалы“ поэмасындағы Арыұханның сөзлерін алып қарайық: Арыұхан дәслепки ұақытларда өзиниң кеулиндеги пикирлерди ашық айтыу түүе, көшеде адамлар менен бирге жүриүге тартынатугын адам еди. Бирақ ол жана шараятка, жана катнаска түскеннен кейин, онда тартыншақлықтан активликке өтиу басланады. Поэманың сыпатлы белгилерінің бири сонда, Арыұхан дәслептен-ақ „жок болсын ескилик, жана заманға қарай, ура!“ деп шықпайды. Оның жүрген жоллары да әпиұайы. Бирақ сол әпиұайылықтың негизінде үлкен адам кеуилинің күши, жаңаның жеңисли кәдемлерин тастыйықлап атырған, оны бекемлеу ушын гүресип атырған күш жатыр.

Түлкі көрген ийттей бас салды қонақ,
Менде де жоқ емес екен күш бирақ,
От басында жатқан садақ өтешкир,
Күниме жарамды сол жерде де бир.

Бул үзинди Айман менен Арыұханның дәрья бойындағы кеште сөйлескен диалогинен алынды. Сахнада роль үстинде іслеу менен бир қатарда сол дәуирдеги класслық гүрестің жасырынған формасын ашыу, аныклау, оның барлық келбетін ғалыққа жәриялау Арыұханның сөйлеу характеристикасындағы белги болып табылады. Жана заманның жеңислерін бекемлеу—Арыұханның идеалы.

Арыұханға берілген сөйлеу характеристикасы поэманың идеялық мазмұнын ашып бериуге жәрдемлеседи. Оның сөзлерінде тегеулер де, метафоралар да бар, бирақ сләр ұақыяны аныклауға жәрдем етеди. Мысалы бир күни байдың үйіне түскен „жүриуші“ нн іслеғи менен таанысқаннан кейин:]

Қысқасы бир аман қалған пазнадан,
Уұлы шөп пе деп ойлаймн бул адам,—

деп бериледи. Арыұханның сөзлеріндегі және бир сыпатлы белги—психологиялық кеширмелердің бериуі менен анықланады. Сонша ұақыттан бери Әбдираман деп жүрген адам енди оннан басқаша сөзди (бирақ ол кеуилге келетуғын сөз емес) басқаша пикирди есiтеди. Бул пикирдің шығуы себеплерін де Арыұхан биледи. Баска не іслеуі мүмкин?..

„Ане ҳақың жоқ“ деп жулдызлар ымлар,
Тереклер бас шайқап „ҳақың жоқ“ десер.
Шамал „ҳақың жоқ“ деп гүилдеп есер,
Демек, бир ғана жол.....!

Арыұханның кеулиндегі психологиялық кеширмелердің жуұмағы усы төрт қатарда берілген. Ол буннан басқа жуұмаққа келиуі мүмкин де емес. Бул кеуил қалыспа да болмайды. Арыұхан менен Абдираман арасындағы сеўгиниң қарар табыуы мүмкин емес, сеўги адамлар арасындағы тән кумарлығынан ибарағ болмағаны ушын адамлар бир-бириниң иси арқалы, ой-пикирлери арқалы-ажыралыспайтуғын дос етип қойыуы мүмкин. Әбдираман менен Арыұхан арасындағы катнастың негизи усындай.

Соңғы жыллар поэмаларының және бир белгиси—қахарманлардың диалог хәм монологлерінде де көрinedi. Әлбетте шайырлардың реалисттик поэмаларды дәретиүдегі баслы жолы—қахарманлардың диалог хәм монологларын шығарманың мазмұнындағы логикалық принциптен келип шығып, оларға жана мәни жүклеп отырды. Диалоглар көбинше поэмалардағы кескин конфликтлерди жүзеге шығаруы усылларынан, қахарманлар арасындағы интригаларға айрықша итибар бериушіликтен келип шықты. Соның менен бирге, мына хәдийсени айрықша белгилеп өтиуге туұры келеди, гейпара поэмаларда адамлар арасындағы жай қатнастардан келип шығып атырған „тартысларды“ қосық етип, оны қахарманлардың диалогине айландырып жиберушілік хәдийселери ушырасады. Мысалы Х. Турымбетовтың „Үш жүрек“, Х. Сапаровтың „Мениң заманласларым“ деген шығармаларында диалог—тартыслар баслы принцип болып қалған. Бириншисінде „үш жүрек үш адамның арасындағы сеўги—хат арқалы баяланады, екіншиси „мен ауылда іслеймен, мен оқыуға бараман“ деген диалоглерге курылған. Булар-

ды әдебий деп болмайды. Әдебий диалог хәм моно-
логлар қахарманның характериндеги бир өзгешеликти
анықлауға хызмет етиуи тийис. Жоқарыда аты атал-
ған поэмалар бул талаптарға жууап бере алмады.
Диалог хәм монологлерди қолланыудың жаңа усыл-
лары И. Юсуповтың поэмаларында күтә шеберлик
пенен берилген. Сонлықтан оның „Актрисаның ығба-
лы“ поэмасы лиродрамалық поэма деп аталып жүр.

Жуумақлап айтканда, поэмалардың тили хәм стили
арқалы көринип туратуғын белгилер қысқаша усылар-
дан ибарат. Шайырлардың творчестволық өзгешелиги
айрықша белгиленбекте. Бул әсиресе И. Юсупов хәм
Т. Жумамуратовтың шығармаларынан көринеди. Поэ-
малардың тили халқымыздың ауыз еки тилине жақын-
ласып бармақта. Халықлық поэтикадан, көркемлеу
қуралларынан пайдаланыушылықтың сыпаты артты.

1972-жыл.

МАЗМУНЫ

Заманлас, жаным менен	40
Уақыя хәм характер	103
Шайырдың стили қайерде?	

На каракалпакском языке

Калимбет Султанов

кандидат филологических наук

МОИ СОВРЕМЕННОКИ

(литературоведение)

Издательство „Каракалпакстан“

Нукус — 1972

Редактор *Т. Нажимов*
Худ. редактор *К. Нажимов*
Тех. редактор *Ж. Досжанова*
Корректор *Б. Ибрагимова*

Терийге берилген ўақты 5/IX-1972. Басыўға рухсат етилген
ўақты 13/XI-72 РК 30189 Қағаз форматы 84x108¹/₃₂ Қағаздың №
Көлеми 4,5 баспа табақ. 7,56 шәрғли баспа табақ. 7,43 есап баспа
табақ. Тиражы 2.000 Баҳасы 33 т.

„Каракалпакстан“ баспасы. Нәкис қаласы. К. Маркс көшеси, 9.

Қаракалпакстан АССР Министрлер Советиниң Баспа сөз
ислери полиграфия ҳәм китап саўдасы бойынша басқармасының
„Правда“ның 50 жыллығы атындағы Нәкис полиграфкомбинаты.
Зак № 187.